

KUTADGU BİLİG'DE ÖZEL ADLAR**Oğuz ERGENE*****Geliş Tarihi** : 20.09.2016**Kabul Tarihi** : 08.12.2016**Öz**

Kutadgu Bilig, zengin bir söz varlığına sahiptir ve bu söz varlığının bir bölümünü de özel adlar oluşturmaktadır. Yazarın metin bağlamında türlü amaçlarla yer verdiği özel adlar incelendiğinde farklı gruplardan pek çok sözcüğün değişen sıklıklarla ve yazma nüshalara göre değişebilen biçimlerle kullanıldığı görülür. Bu kapsamdaki örnekler arasında, eserdeki ana ve yardımcı kişilere ek olarak türlü hükümdar, peygamber, halife, bilgin, efsanevi kahraman vb.'ye ilişkin kişi adları; şehir, ülke, bölge için kullanılan yer adları; gezegen, yıldız, burç adları; kavim, ulus, boy adları; eser adları; dil adları; din ve mezhep adları ile bunların mensuplarını bildiren sözcükler, ayrıca başta Tanrı ve İslam peygamberiyle ilgili olmak üzere kimi özel adları karşılayan sözcükler ya da sözcük grupları yer almaktadır. Bu çalışmada, *Kutadgu Bilig*'deki özel adlar ve özel ad işlevli sözcükler belirlenmiş, sınıflandırılmış; bu sözcüklerin karşıladığı kavramlar, farklı nüshalardaki biçimleri, kullanım sıklıkları, belirleyici özellikleri, metindeki işlevleri ve metne katkı sağlayan türlü özellikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca belirlenen örneklerin eserde işlenen konuyla, eserin olduğu kültürel ortamla bağları incelenmiştir. Çalışmada; özel adların eserdeki türlü anlamsal, yapısal ve işlevsel özellikleri çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kutadgu Bilig*, ad bilimi, özel ad, özel ad bilimi

PROPER NOUNS IN KUTADGU BİLİG**Abstract**

Kutadgu Bilig has a rich vocabulary and proper nouns comprise one part of this vocabulary. When proper nouns that writers include for a variety of reasons in context of text are examined it seen that lots of words from different groups are used with changeable forms according to fluxional frequencies and manuscripts. Among the examples within this scope in addition to main and supporting characters in composition, personal names related to variety of emperor, prophets, khalifa, scholar, legendary hero etc.; names of place used for city, country, region; names of planet, star, horoscope; names of tribe, nation, clan; names of manuscripts; names of languages; names of religion and sect in addition to words used for the members of those plus especially about God and Islam prophets there are some words and word groups describing proper nouns. In this study, proper nouns and words functioning as proper nouns in *Kutadgu Bilig* are identified and classified; also it is discoursed about concepts describing these words, forms in different copies, frequency of occurrence, determinant attributes, functions and variety qualities contributing to text. Additionally, it is viewed the specified examples' bindings between the topic in the text and cultural setting that the text has arisen. Variety of semantic, structural and functional qualities of proper nouns has been found out in this study.

Key Words: *Kutadgu Bilig*, onomasiology, proper noun, onomatology

* Yrd. Doç. Dr.; Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, oguzergene@hotmail.com

1. Giriş

Dil, kendisini oluşturan toplumun sosyal ve kültürel yapısından, yaşama biçiminden, değer yargılarından, geçirdiği ya da etkilendiği değişikliklerden soyutlanamamakta; bu ve benzeri etkenler, dilin söz varlığını ve ürünlerini biçimlendirmektedir. Humboldt'a göre dil, bir ulusun karakterini açıkça ortaya koyar ve başka etkilerle birlikte bu karakterin biçimlenmesinde de rol oynar. Bir dilden o dili konuşan toplumun "karakterini, kültürünü, dünya görüşünü çıkarmak düşüncesi", Humboldt'ta ve onun çalışmalarında önemli bir yer tutar (Akarsu, 1998: 59, 60, 81). Aksan da toplumun "dünyayı kendi dilinin penceresinden" gördüğünü savunur ve söz varlığını, "o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak" düşünür. Aksan'a göre toplumun pek çok özelliği, "söz varlığının incelenmesiyle" ortaya çıkmaktadır (Aksan, 1996: 7, 8).

Söz varlığı ögelerinden biri olan özel adların dildeki diğer sözcüklerden çok farklı işlevleri bulunmamasına karşın "ayrı olarak ele alınan bir tek varlık ya da nesneyi" belirtme (Güz, Huber vd., 2007: 156), "tek bir kişiyi, belli bir varlığı veya topluluğu" gösterme (Korkmaz, 2010: 170) gibi nitelikleri vardır. Karaağaç da özel adın "yapı bakımından" genel adla aynı olmakla birlikte ondan farklı bir kategori oluşturduğunu belirtir. Karaağaç'a göre özel adlar, kullandığı malzeme açısından "genel adlardan ayrı" değildir, dildeki genel malzemedен yararlanırlar; sözlükten ya da gramerden seçilen bu ögelerin özelliği, "tek bir varlığa" ad oluşlarıdır. Özel adların; genel ad kaynaklı olması, genel adlardan daha çok değişikliğe uğraması, başka dillerde anlam karşılıklarının olmaması ve ikinci bir dile çevrilememesi, çoğullarının bulunmaması, genel ad durumuna gelebilmesi, anlam olaylarına sahip olmaması, ses-anlam bağı açısından karşıladığı varlıkla nedenli bir ilişki kurması gibi özellikleri bulunmaktadır (Karaağaç, 2001: 522-525).

Aksan, özel adların diğer sözcüklerde olduğu gibi insan zihninde "belli bir varlığı" canlandırdığını ancak taşıdıkları "özel tasavvurlar ve birtakım duygular" açısından dilin diğer sözcüklerine göre daha ağır bastığına dikkat çekmiştir (Aksan, 1978: 35). Özel adların anlamlarını ve kimi kullanım biçimlerini değerlendiren Günay'a göre özel adın anlamı olmayıp yalnızca göndergesi bulunur ve genel bir ilke olarak bu tür sözcükler, bir dilin sözcük listesinde yer almaz. Kimi dil bilimcilere göre ise özel adın "göndergesinin karakteristik ve tipik özelliklerini" belirten bir anlamı vardır. Özel adlar, ad aktarmalarında, kalıplaşmış karşılaştırmalarda kullanılabilir; sözlükte, türetilmiş biçimleriyle yer alabilir; bir duruma ilişkin genel özellik belirttiklerinde genel ad olabilir; özel adlarla cins adları arasında kullanımdan kaynaklanan bir geçişkenlik vardır (Günay, 2007: 44-46).

Ad bilimi, adları farklı boyutlarda ele alır. Bunlardan “dar anlamda adbilim”, özel adlar üzerinde çalışmakta; “geniş adbilim” ise adların karşıladıkları kavramlarla ilişkisini konu edinmektedir (Aksan, 1990a: 32; Aksan, 1990b: 93; Korkmaz, 2010: 7, 8). Aksan; ad biliminin özel adları konu edinen ve “ayrı birer inceleme ve araştırma dalı” olarak kabul edilen alt alanlarını “yer adları bilimi ya da yeradibilim, coğrafya adları bilimi (akarsu adları bilimi, dağ adları bilimi), kişi adları bilimi” olmak üzere üç ana gruba ayırmıştır. Araştırmacıya göre ad bilimi çalışmalarının dünyadaki en geniş payını oluşturan yer adları bilimi araştırmalarında, geçmişe ilişkin bilgilerin edinilmesi dışında dilin ve o bölgedeki yerleşimin tarihine, ülkedeki etnik yapıya yönelik önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Yer adlarıyla koşut özellikler taşıyan coğrafya adları da hem dilsel birer veri niteliği taşımakta hem de tarihsel ve kültürel kimi sorunların çözümüne ışık tutmaktadır. Kişi adları ise yukarıda anılan işlevlerle birlikte “filoloji, dilbilim, kültür tarihi ve halkbilim çalışmaları açısından” önemlidir (Aksan, 1990b: 101-117).

Bu çalışmada, *Kutadgu Bilig*’deki özel adlar ve özel ad işlevli sözcükler belirlenmiş, sınıflandırılmış; bu sözcüklerin karşıladığı kavramlar, farklı nüshalardaki biçimleri, kullanım sıklıkları, belirleyici özellikleri, metindeki işlevleri ve metne katkı sağlayan türlü özellikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca belirlenen örneklerin eserde işlenen konuyla ve eserin olduğu kültürel ortamla bağları incelenmiştir. Çalışmada; özel adların eserdeki türlü anlamsal, yapısal ve işlevsel özellikleri çıkarılmıştır.

2. *Kutadgu Bilig*

Karahanlı Türkçesiyle yazılan *Kutadgu Bilig*, İslami Türk edebiyatının ilk ürünü olarak değerlendirilmektedir. Yusuf Has Hacib’in mesnevi nazım biçimiyle ve aruzun Şehname vezni olarak bilinen *feûlün / feûlün / feûlün / feûl* kalıbıyla¹ 1069’da kaleme aldığı bu hacimli eserin, öncelikle yazılış amacı ve içeriği açısından, her iki dünyada yararlı olması ve okuyana yol göstermesi istenmiştir. Nitekim Yusuf Has Hacib de eserin adını, başlıca yazılış amacını ve yazılış tarihini şu beyitlerde dile getirir:

kitab atı urdum kıtađđu bilig

kıtađđu okıđđlıkka tutsu elig² (KB 350)

sözüm sözledim men bitidim bitig

sunup iki ajunnu tutđu elig³ (KB 351)

¹ Kutadgu Bilig’in 6521-6645. beyitleri arasında, Arat yayınında da “E I-II-III” biçiminde numaralandırılmış üç bölüm (“Yigitlikke Açıp Awuçğalıqın Ayur / Ödlek Artakın Dostlar Cefasın Ayur / Kitab İdisi Yusuf Uluğ Hacib Öziñge Pend Birür”) (Arat 1979a: 644-654) bulunmaktadır. Eserin sonunda yer alan bu üç bölümün “gazel tarzında”; eserin içine serpiştirilen 173 dörtlüğün ise “mani tarzında” kafiyelendiği görülür. Sonda bulunan eklemelerden ilk ikisi de “4 feûlün” kalıbıyla yazılmıştır (Ercilasun, 2008: 296).

² “Kitabın adını Kutadgu bilig koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstereyim.” (Arat, 1991: 36).

kişi iki ajunnu tutsa kutun

kutağmış bolur bu sözüm çın bütün⁴ (KB 352)

yıl altmış iki erdi dört yüz bile

bitiyü tükettim bu söz ülgüle⁵ (KB 6495) (Arat, 1979a: 49, 50, 641)

Kutadgu Bilig, belli kavramları temsil eden sembolik dört ana kahraman çevresinde kurgulanmıştır⁶. Karşılıklı konuşmalarla örüntülenen⁷ eserdeki dört ana kahramandan *Kün Toğdı*, hükümdar⁸ kimliğiyle “köni törü”yü⁹ (adalet); *Ay Toldı*, vezir¹⁰ kimliğiyle “kut”u¹¹ (saadet, devlet, ikbal); vezirin ođlu¹² *Ögdülmüş*, “ukuš”u¹³ (akıl, anlayış, idrak) ve vezirin yakını¹⁴ *Oğğurmuş* da “aķıbet”i¹⁵ sembolize etmektedir. Eserde bu ana kişiler dışında anılması gereken diğer iki kişi ise Ay Toldı’nın dostu¹⁶ *Küsemiş* ile Oğğurmuş’ın kölesi¹⁷ *Ķumarı* dur.

Eser; bilgiye, akla, adalete, dünyaya ve ahirete, hayata ve ölüme, insan tavır ve davranışlarına, Türk devlet geleneğine ve teşkilatına yönelik bilgiler, saptamalar ve değerlendirmeler içermekle birlikte ideal bir devlet yönetiminin taşınması gereken özelliklere vurgu yapan, düşünsel ve öğretici bir metindir. Arat’a göre *Kutadgu Bilig*’in yazılış amacı, “insana her iki dünyada, tam mânası ile, kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek”; Yusuf Has Hacib’in asıl amacı ise “ideal bir hayat nizamını” ifade etmektir (Arat, 1979a: XXV, XXVI). Ercilasun da *Kutadgu Bilig*’in ana temini “ideal insan” olarak belirlemiştir (Ercilasun, 2008: 304). Eser; yalnızca devleti yönetenlere değil, bütün halka seslenmektedir çünkü yazarın “asıl hedefi hükümdar” olmakla birlikte halk da bu dairenin dışında bırakılmamıştır. Nitekim eserde “halk sınıflarının da kademe kademe yükselmesi ile memleketin daha iyi olacağı” bildirilmektedir (Yavuz, 2011: 616).

³ “Ben sözümü söyledim ve kitabı yazdım; bu kitap uzanıp, her iki dünyayı tutan bir eldir.” (Arat, 1991: 36).

⁴ “İnsan her iki dünyayı devletle elinde tutarsa, mes’ût olur; bu sözüm doğru ve dürüsttür.” (Arat, 1991: 36).

⁵ “Yıl dört yüz altmış iki idi, bu eseri yazıp, tamamladım.” (Arat, 1991: 465).

⁶ “...bu ‘aziz kitab dört uluğ ağır ul öze bina kılınmış turur...” (KB A29) (Arat, 1979a: 2).

⁷ “... taķı anlar ara munażara su ’ali cevabı keçer teg sözler sözlemiş turur...” (KB A35, A36) (Arat, 1979a: 3).

⁸ “Bu kün toğdı ilig tidim söz başı / yörügin ayayın ay edgü kişi” (KB 353) (Arat, 1979a: 50).

⁹ “Bu kün toğdı tıgli törü ol köni” (KB 355/1) (Arat, 1979a: 50).

¹⁰ “...devletķa ay toldı at birip vezir ornıńa kođmış turur...” (KB A32, A33) (Arat, 1979a: 3).

¹¹ “Bu ay toldı tıgli kut ol kör anı” (KB 355/2) (Arat, 1979a: 50).

¹² “Bir ök oğlı erdi bu ay toldınıń / kiçig erdi yaşı uş ol ođlınıń” (KB 1158); “atı erdi ögdülmüş aşlı arığ / yüzi körklüg erdi me kılķı arığ” (KB 1159) (Arat, 1979a: 133).

¹³ “Basa aydım emdi kör ögdülmüş / ukuš atı ol bu beđütür kişig” (KB 356) (Arat, 1979a: 50).

¹⁴ “...ķana ‘atķa oğğurmuş at birip vezirniń Ķarındaşı tip aymış turur...” (KB A33, A34); “ķana‘ atķa oğğurmuş atı birür / muńar ma vezirniń yađuķı tiyür” (KB B71) (Arat, 1979a: 3, 10). Oğğurmuş, kaynaklarda “vezirin kardeşı” (Arat, 1991: 2) ya da “Ögdülmüş’in arkadaşı” (Ercilasun, 2008: 300) olarak nitelenmiştir.

¹⁵ “Anıńda basası bu oğğurmuş ol / munı ‘aķıbet tip özüm yörmiş ol” (KB 357) (Arat, 1979a: 50).

¹⁶ “adaş tuttı ay toldı edgü kişi / küsemiş atı erdi edgü işi” (KB 502) (Arat, 1979a: 65).

¹⁷ “Ķumarı Ögdülmüşke Ođğurmuşniń Ölmüşin Ayur” (KB LXXXII); “ķadaşı müridi Ķumarı çıkıp / selam kıldı ötrü közi yaş saçıp” (KB 6286) (Arat, 1979a: 622). Arat; *Kutadgu Bilig* dizininde, Ķumarı için “Oğğurmuş’ın kölesi” karşılığını vermiştir (Arat, 1979b: 291).

Kutadgu Bilig’de; bilginin ve aklın övüldüğü, dünyanın kusurlarına, iyi ve kötü yönlerine değinildiği, hayatın ve ölümün sorgulandığı, kötü davranışların yerildiği, iyilik yapmanın öğütlendiği, türlü devlet görevlilerinin (hükümdar, bey, vezir, kumandan, elçi, kâtip, hazinedar vb.) taşınması gereken özelliklerin bildirildiği görülür. Örneğin *Kutadgu Bilig*’den hareketle hükümdarda bulunması gereken özellikler, “asalet, cesaret ve kahramanlık, akıllılık ve bilgelik, erdemlilik, cömertlik, affedicilik, alçakgönüllülük, tokgözlülük, adil olmak, nam ve şöhret sahibi olmak, özü sözü doğru olmak, merhametli olmak, sabırlı ve sakin olmak, zalim olmamak, ihmalkâr davranmamak...” biçiminde sıralanmış; “halkı refah içinde yaşatmak, kanunları düzenleyip uygulayarak dirlik ve düzenliği sağlamak, adaleti temin etmek, savaş gücü ile devleti düzen içinde bulundurmak ve fetihler yapmak” da bir hükümdarın görevleri arasında anılmıştır (Genç, 2002: 45-66). Ayrıca eserde, türlü makamlardaki ve statülerdeki insanlara (bey, hizmetçi, halk, bilim adamı, tabip, şair vb.) nasıl davranılması gerektiğine; evlilik, çocuk terbiyesi, davete icabet etme, ziyafetlerde yemek yeme usulü, doğruluğa ve insanlığa yine doğruluk ve insanlıkla karşılık verilmesi gibi konulara ilişkin hükümler yer almaktadır. Eserdeki bap başlıklarından da bu doğrultuda kimi çıkarımlar yapmak mümkündür:

9. *bâb* edgülık kılmışka öt saw erig tutuzur; 10. *bâb* bilig ukuş erdemin asığın ayur; 13. *bâb* söz başı kün toğdı ilig ‘adil şıfatın ayur; 33. *bâb* vezirler negü teg kerekin ayur; 34. *bâb* sü başlar er negü teg kerekin ayur; 42. *bâb* tapuğçılar haqqı begler öze negü erdükin ayur; 54. *bâb* beglerke tapınmak törüsin tokusun ayur; 58. *bâb* ‘ilim adamları birle katılmağın ayur yime otaçılar mu‘azzimler mu‘abbirler müneccimler şa‘irler tarığçılar igdişler uzlar çığaylar birle katılmağ negü teg kerekin kerekmezin ayur; 69. *bâb* ögdülmiş iligke il itgü törüsin ayur; 71. *bâb* kişilikke kişilik yanut kılmışın ayur...¹⁸ (Arat, 1979a: 11-15).

Kutadgu Bilig’i esas itibarıyla “bir siyasetname (yönetim kuramı yazısı), bir pendname (öğüt yazısı), bir ütopya” olarak değerlendiren Dilâçar’a göre eserin kaynakları, Müslümanların ilk büyük filozoflarıyla onlara görüş ve düşünce aktaran Batılı filozoflarda yani Eflatun’da ve Aristo’da aranmalıdır. Bu iki bilginden Eflatun’un “Devlet” ve “Kanunlar ya da Yasama Bilimi”; Aristo’nun ise “Politika” ve “Ana Yasalar” adlı yapıtları, siyaset ve ahlak konularında yazılmıştır. Söz konusu eserlerde, “ideal devlet” ve “ideal toplum düzeni” konu edilmiş; bunlara

¹⁸ 9. *bâb* İyilik yapmak hususunda öğüt ve nasihat verir; 10. *bâb* Bilgi ve anlayışın fazilet ve faydasını söyler; 13. *bâb* Söz başı. Hükümdar Kün-Toğdı ile adâletin vasfını söyler; 33. *bâb* Vezirlerin nasıl olması gerektiğini söyler; 34. *bâb* Kumandanın nasıl olması gerektiğini söyler; 42. *bâb* Hizmetkârların beyler üzerinde ne gibi hakları olduğunu söyler; 54. *bâb* Beylere hizmet etmenin âdâb ve usulünü söyler; 58. *bâb* İlim adamları, tabipler, büyücüler, rüyâ tâbircileri, müneccimler, şâirler, çiftçiler, hayvan yetiştiriciler, ustalar ve fakirler ile nasıl muâmele edileceğini söyler; 69. *bâb* Ögdülmiş hükümdara memleket idâre etme usulünü söyler; 71. *bâb* İnsanlığa karşı insanlık ile mukabele etmeği söyler... (Arat, 1991: 8-11).

ilişkin esaslar açıklanmıştır. Ayrıca “adalet, erdem, öğretim, bilgi, ahlak, akıl” gibi öğeler de ileri sürülen görüşler doğrultusunda işlenmiştir. Müslüman filozoflardan Farabi, bu iki bilginin görüş ve düşüncelerini ele alarak İslamiyet’le birleştirmeye çalışmıştır. Farabi’den sonra gelen ve Sokrat’la Eflatun’dan etkilenen İbni Sina da benzer bir çizgide ilerlemiştir. Her iki düşünürün devlet yönetimini ele alan eserlerinde, yöneten-yönetilen ilişkisi, bu iki kesimin farkları ve birbirine karşı yükümlülükleri anlatılır. Sokrat’taki gibi İbni Sina’da da ahlakın amacı “kut”tur; Eflatun ve Aristo’da olduğu gibi Farabi ve İbni Sina’da da “bilgi” çok önemlidir. İslamiyet’te de ön planda tutulan “bilgi görüşü”, *Kutadgu Bilig*’de geniş bir yer tutar (Dilâçar, 1988: 24-28).

Kutadgu Bilig’in elimize ulaşmış üç yazma nüshası bulunmaktadır. Bu yazmalardan Fergana nüshası (B nüshası) ve Mısır nüshası (C nüshası) Arap harfleriyle, Viyana (Herat) nüshası (A nüshası) ise Uygur harfleriyle kaleme alınmıştır. Arat, Yusuf Has Hacib’in özgün metninde Uygur harflerinin kullanılmış olabileceğini, Kâşgarlı Mahmud’un “Türk yazısı” olarak adlandırdığı bu alfabenin o dönemde Türkler arasındaki işlevine dayanarak belirtir. Bombaci ise bu görüşe karşı çıkararak Divan’da geçen kimi ifadelerden, *Kutadgu Bilig*’in Arap harflerinin kullanıldığı İran edebiyatı etkisinde olmasından ve son olarak eserdeki “beg atı bilig birle bağlıg turur / bilig lamı kitse beg atı qalur” (KB 1953) (Arat, 1979a: 213) beytinde sözü edilen “lam harfi”nden hareketle özgün metnin Arap harfli olduğunu savunur (Bombaci, 1953: 67, 68). Arat’a göre yazıldıktan bir süre sonra unutulmuş ya da dar bir kesimin yararlandığı anlaşılan *Kutadgu Bilig*, iki defa kopyalanmış; her ikisi de elde olmayan bu kopyaların ilkinde esere 77 beyitlik manzum, diğerinde ise bunun “eksik ve kötü” bir özeti niteliğinde mensur mukaddime eklenmiştir. Bugün elimizde bulunan üç yazma nüsha, Arap harfli olan üçüncü kopyaya dayanır; istinsah tarihi açısından da Mısır ve Viyana nüshaları, Fergana nüshasına göre birbirine daha yakındır (Arat, 1979a: XXVIII-XXXII). Dankoff ise Arap harfli bir örnek metinden gelen bu üç nüshadan Mısır ve Viyana nüshalarının Fergana nüshasından ayrı olarak - fakat onunla aynı zamanda (13. yüzyıl) ya da daha sonra (14. yüzyıl) yazılan- “X” ile adlandırdığı ortak bir kaynaktan geldiğini kaydeder. Dankoff, Arap harfli bir nüshadan kopyalandığı kabul edilen Viyana nüshasını da istinsahında görülen kimi sorunlar nedeniyle Mısır nüshasıyla “aynı aşamada” oluşan ve bugün elimizde olmayan bir “Y nüshası”na dayandırır (Dankoff, 2015: 270, 271).

Eserin nüshalarından tarihi belli olan Viyana nüshası, 1439’da istinsah edilmiştir. Manzum mukaddimenin bulunmadığı Fergana nüshası, üç nüshanın en eskisi kabul edilir (Arat, 1979a: XXXVII). Bu görüşe katılan Dankoff da Mısır ve Viyana nüshalarının pek çok yönden birbirine benzemesine karşın Fergana nüshasının diğerleriyle bu türden bir yakınlık taşımadığını belirterek bu nüshayı tahminen 13. yüzyıla, Mısır nüshasını ise 1367’den önceye tarihlemektedir (Dankoff, 2015: 270). Ercilasun’a göre ise Fergana nüshası “14. yüzyılın ilk yarısında”, Mısır

nüşhası da “1374’ten önceki bir tarihte” istinsah edilmiştir (Ercilasun, 2008: 296). Arat yayınında (Arat, 1979a) -manzum mukaddime hariç- 6645 olarak belirlenen beyit sayısı, eserin eldeki nüshalarında değişkenlik göstermektedir. Örneğin Arap harfli Fergana nüshası 6095, yine Arap harfli Mısır nüshası 5800, Uygur harfli Viyana nüshası ise 5971 beyittir (Sertkaya, 2011: 462). Arat’ın kimi beyitleri dipnot olarak verdiğini belirten Sertkaya’ya göre ise eserdeki beyit sayısının “İslami gelenek ve Kur’an’a saygı icabı” 6666 olması gerekir (Sertkaya, 2004: 58).

Kutadgu Bilig, zengin bir söz varlığına sahiptir. Arat’ın hazırladığı KB dizininde, “2861 madde başı, 2861 kelime” (Arat, 1979b: VI) bulunduğu belirtilmiştir. Hacıeminoğlu’na göre eserde, “946 fiil, 1861 isim, 154 edat” olmak üzere “toplam 2961 madde başı” bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996: 2). Yavuz ise eser üzerinde yapılan eklemelerle bu sayının 3190’a ulaştığını, sonradan eklendiği anlaşılan manzum ve mensur mukaddimenin çıkarılması durumunda ise 3154 olduğunu kaydeder (Yavuz, 2011: 617).

Kutadgu Bilig’in söz varlığının bir bölümünü, özel adlar oluşturur. Yazarın metin bağlamında türlü amaçlarla yer verdiği özel adlar incelendiğinde farklı gruplardan pek çok sözcüğün değişen sıklıklarla ve yazma nüshalara göre değişebilen biçimlerle kullanıldığı görülür. Bu kapsamdaki örnekler arasında, eserdeki ana ve yardımcı kişilere ek olarak türlü hükümdar, peygamber, halife, bilgin, efsanevi kahraman vb.’ye ilişkin kişi adları; şehir, ülke, bölge için kullanılan yer adları; gezegen, yıldız, burç adları; kavim, ulus, boy adları; eser adları; dil adları; din ve mezhep adları ile bunların mensuplarını bildiren sözcükler, ayrıca başta Tanrı ve İslam peygamberiyle ilgili olmak üzere kimi özel adları karşılayan sözcükler ya da sözcük grupları yer almaktadır. Eserdeki özel adların, yalın ya da ad çekim ekli kullanımları yanında söz konusu adların bir bölümünden Türkçe yapım ekleriyle türetilmiş sözcükler bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig*’deki özel adlar arasında, eylemlerden ve özel ad dışındaki köklerden Türkçe eklerle yapılmış türetmeler de vardır. Metinde ayrıca türlü sözcüklerle yapılan farklı dillere özgü türetmeler ya da tamlamalar, Türkçe örneklerle bir arada kullanılmıştır.

3. *Kutadgu Bilig*’de Özel Adlar

3.1. Kişi Adları

Kutadgu Bilig’de kullanılan özel adların en büyük bölümünü, kişi adları oluşturmaktadır. Eserde, aynı adın farklı biçimlerde yer aldığı da görülür. Metinde geçtiği belirlenen bu kapsamdaki örneklerin toplam sayısı 36’dır¹⁹.

¹⁹ Bu sayıya, Tanrı’yi ve kimi kişi adlarını karşılayan özel ad işlevli adlar, sıfatlar vb. dâhil edilmemiştir.

3.1.1. Eserdeki Ana Kişilerin Adları

Ay Toldı: “Ay-Toldı” (Arat, 1979b: 47, 48).

“bu *ay toldı* aydı söz asğı uluğ / yirinçe tüşürse beğütür ıulug” (KB 1001) (Arat, 1979a: 117).

Kün Toğdı: “Kün-Toğdı” (Arat, 1979b: 302).

“bu *kün toğdı*²⁰ tigli törü ol köni / bu ay toldı tigli ıtut ol kör anı” (KB 355) (Arat, 1979a: 50).

Oğgurmış: “Oğgurmış” (Arat, 1979b: 332, 333).

“yana aydı *ođgurmıř* ayğıl mańga / ıalı keldińg emdi ne boldı sańga” (KB 3303) (Arat, 1979a: 334).

Ögdülmış: “Ögdülmış” (Arat, 1979b: 354, 355).

“uru bardı *ögdülmış* eğgü törü / ağırladı tegme kişisin körü” (KB 1770) (Arat, 1979a: 194).

3.1.2. Eserdeki Yardımcı Kişilerin Adları

ıumarı: “ıumarı, (Oğgurmış’ın kölesi)” (Arat, 1979b: 291).

“ıadaşı müridi *ıumarı* ııkıp / selam ııldı ötrü közi yaş saıp” (KB 6286) (Arat, 1979a: 622).

Küsemiş: “Küsemiş (Ay-Toldı’nın dostu)” (Arat, 1979b: 303).

“adaş tuttı ay toldı eğgü kişi / *küsemiş* atı erdi eğgü işi” (KB 502) (Arat, 1979a: 65).

Karşılıklı konuşmalarla düzenlenmiş *Kutadgu Bilig*’in metni, belli kavramları simgeleyen dört ana ve iki yardımcı kişi üzerine kuruludur. Eserdeki ana kişiler ve temsil ettiği kavramlar; hükümdar *Kün Toğdı* (köni törü “adalet”), vezir *Ay Toldı* (ıtut “saadet, devlet, ikbal”), vezirin oğlu *Ögdülmış*, (uıuş “akıl, anlayış, idrak”) ve vezirin yakını *Oğgurmış* (‘aııbet) biçimindedir. Bunlar dışında, eserde ikincil öneme sahip kişiler ise Ay Toldı’nın dostu *Küsemiş* ile Oğgurmış’ın kölesi *ıumarı*’dur. Önler, kahramanlara yönelik eserdeki tanımlamaların, her birinin önem sırasına göre yapıldığını belirtir. Önler’e göre en önemli kişi, ilk anılan *Kün Toğdı*’dır ve görevi gereği “sosyal düzeni” temsil eden bu kişi, “güneşin niteliklerini” tařımaktadır²¹; Ay Toldı, “ay” ile ortak özelliklere sahiptir, nitekim onun

²⁰ kün toğdı: kün toğtı (satır altında Arap harfleriyle ‘*adl ve rasti*) → A10 (Arat, 1979a: 50/355 numaralı dipnot).

²¹ “künüğ kör irilmez tolu oı turur / yarıklığı bir teg talu oı turur” (KB 825), “menińg me ıılınım anıar oışadı / könilik bile toldı eksümedi” (KB 826) (Arat, 1979a: 100).

sembolize ettiği kut da “ay gibi değişken” yapıdadır²²; Ögdülmiş, eserde geniş bir yere sahiptir ve bu, “akla verilen değerlerin bir göstergesi”dir; “mistik değerleri” temsil eden Oğğurmuş ise tüm zamanını ibadetle geçirmektedir²³ (Önler, 2004: 82-90).

Kutadgu Bilig dizinindeki veriler, hükümdar Kün Toğdı için metinde daha çok “ilig” sözcüğünün kullanıldığını gösterir. Eserin kurgulanışı ve Kün Toğdı'nın statüsü, bu kahramanın diğerlerine göre daha ön planda olmasını gerektirmiştir. Dizinde, metindeki iki yardımcı kişiden Kımaru'nun dört (KB 6286, 6293, LXXXII, LXXXIII), Küsemiş'in ise sekiz kez (KB 502, 506, 508, 511, 519, 521, 65, 66) kullanıldığı kaydedilmiştir (Arat, 1979b: 291, 302, 303). Söz konusu kullanımlardan bu iki kişinin çok az örnekte geçtiği ve eserin küçük bir bölümünde görüldüğü (Kımaru 8 beyit, Küsemiş 20 beyit) anlaşılmaktadır. Örneğin Kımaru'nun metne katıldığı yer, Oğğurmuş'ın ölümünü Ögdülmiş'e bildirdiği, başsağlığı dilediği ve onu teselli etmeye çalıştığı bölümdür. Küsemiş ise Ay Toldı'nın has haciple tanışıp görüşmesini, dileğini ona ve hükümdara iletmesini sağlamıştır. Önler, Kün Toğdı dışındaki üç ana kişinin eserde, “hükümdarla ilişkileri ve ona ilgileri açısından” yer aldığını belirtmiştir. Örneğin Kün Toğdı, eserin tümünde yer alırken diğer üç kişi, belli bölümlerde bulunur (Önler, 2002: 180).

3.1.3. Hükümdar Adları

Buğra (Ĥan): “Buğra Han” (Arat, 1979b: 113) ~ **Melik Buğra Ĥan:** “Melik Buğra Han” (Arat, 1979b: 309).

Tawğaç Buğra Ĥan ~ Tawğaç Uluğ Buğra Ĥan ~ Tawğaç Kıara Buğra²⁴ ~ Uluğ Buğra Ĥan²⁵: Karahanlı hükümdarı Buğra Han.

“türkistan illerinde *buğra Ĥan* tilinge türk luğatinçe...” (KB A14) (Arat, 1979a: 2).

“...*melik buğra Ĥan*²⁶ ma anı ağırlap uluğlap öz Ĥaş Ĥacibliğini anğa birü yarlıkamış turur...” (KB A26-A27) (Arat, 1979a: 2).

“... meşriğ meliki *tawğaç buğra Ĥan*²⁷ üskiñge kigürmiş turur...” (KB A25-A26) (Arat, 1979a: 2).

²² “ağar suw yorık til bu kut turmadı / ajun tezgünürler yorıp tınmadı” (KB 669) , “mançsız turur kut vefasız yayığ / yorırda uçar terk adağı tayığ” (KB 670) (Arat, 1979a: 83).

²³ “anın keldim emdi bu yirke turup / bayat tapğı kılsa men yalñuz bolup” (KB 3339), “bu Ĥalkğa tözü yapmağınça kapuğ / törütügli rabğa kılumaz tapuğ” (3341), “bu yalñuz turur sen tidiñg ay kıdaş / bayat yağı iş tap mañga ay adaş” (3349) (Arat, 1979a: 338).

²⁴ *Tawğaç Buğra Ĥan*, *Tawğaç Uluğ Buğra Ĥan* ve *Tawğaç Kıara Buğra*, Kutadgu Bilig dizinine *tawğaç* “Tavğaç, Türklerden bir bölük” (Arat, 1979b: 429) biçimiyle alınmıştır.

²⁵ *Uluğ Buğra Ĥan*, Kutadgu Bilig dizinine *uluğ* “ulu, büyük” (Arat, 1979b: 493, 494) biçimiyle alınmıştır.

²⁶ melik buğra Ĥan: *melik* → C16 (Arat, 1979a: 2/26 numaralı dipnot).

²⁷ tawğaç buğra Ĥan: *tawğaç Ĥanı* → A14; *tawğaç Ĥan* → B9 (Arat, 1979a: 2/25 numaralı dipnot).

“ajun tuttı *tawğaç uluğ buğra han* / kütadsu atı birsü iki cihan” (KB 88) (Arat, 1979a: 26).

“melikniñ önginde oqımış munı / bu *tawğaç qara buğra hanlar hanı*” (KB B60) (Arat, 1979a: 9).

“Yaruk yaz faşlın *uluğ buğra han*²⁸ ögdisin ayur” (KB IV) (Arat, 1979a: 23).

Qarun: “Karun” (Arat, 1979b: 226).

“ya kençim tükel boldı *qarun* neñgi teg / ya aşhab-ı res teg temür kend toqtıttım” (KB 6551) (Arat, 1979a: 646).

Nuşinrevan: “Nuşin-Revân (Adaleti ile tanınmış bir Sâsânî hükümdarı).” (Arat, 1979b: 331).

“muñgar bütmeşe kör bu *nuşin revan*²⁹ / uquş közi birle yaruttı cihan” (KB 290) (Arat, 1979a: 44).

Sikender: “İskender” (Arat, 1979b: 398).

“ajun bütrü tuttum *sikender* tutarça / tükel nuş yaşın men yaşadım yaşattım” (KB 6548) (Arat, 1979a: 646).

Şeddad: “Şeddâd” (Arat, 1979b: 414).

“tutayın ya kiswa ya qayşarça boldum / ya *şeddad*-u ‘ad teg taqı uçmaq ittim” (KB 6547) (Arat, 1979a: 646).

Kutadgu Bilig’in manzum ve mensur ön sözleriyle ana metninde *buğra han* (KB A14, B23), *melik buğra han* (KB A26), *uluğ buğra han* (KB D-IV³⁰), *tawğaç buğra han* (KB A25), *tawğaç uluğ buğra han* (KB 88), *tawğaç qara buğra* (KB B60) (Arat, 1979a: 2, 6, 23, 26) adlarıyla geçen kişi; Balasagunlu Yusuf’un kitabını sunduğu ve huzurunda okuduğu, ona has haciplik görevini veren, dönemin Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han’dır. Buğra Han’ın metinde geçtiği yerlerde, bu kitabın onun döneminde ve “Buğra Han dili” ile yazıldığı, onun huzurunda okunup sunulduğu, Buğra Han’ın yazarı takdir ederek yücelttiği ve kendisine has haciplik görevi verdiği anlatılmıştır. Ayrıca Buğra Han, dünyaya egemen bir kişi olarak nitelenmiş, övülmüş ve kendisine hayır dua edilmiştir. *Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan*, “Doğu Karahanlılarının büyük kağanı”dır. Büyük olasılıkla onun Kâşgar’a egemen olması, büyük kağan olduğu 1075’ten öncesine, babasının (Süleyman Arslan Han) ölümüne

²⁸ uluğ buğra han: tawğaç uluğ buğra han → B8-9, C6 (Arat, 1979a: 23/62 numaralı dipnot).

²⁹ nuşin revan: *nuşirevan* → A9 (Arat, 1979a: 44/290 numaralı dipnot).

³⁰ Sözcük, bap başlığında kullanılmıştır.

(1056-1057) dek uzanır. Babasının olduğu gibi Tavgaç Buğra Han’ın huzuruna da bilginlerin geldiği ve bunlardan birinin “şüphesiz” *Kutadgu Bilig*’in yazarı Balasagunlu Yusuf olduğu belirtilmektedir (Genç, 2002: 28, 29). Arat, eserin sunulduğu Kâşgar hükümdarını *Hasan b. Süleyman* adıyla anmış ve bu hükümdarın *Kutadgu Bilig*’in Fergana nüshasında, “...tavgaç uluğ buğra çara han ebu ‘ali hasan bin arslan han” biçiminde geçtiğini kaydetmiştir (Arat, 1979a: XVII).

Kur’an’da *Karun*’dan ve onun hazinesinden söz eden ayetler bulunmaktadır. Bu ayetlere göre Karun, Hz. Musa’nın kavminde yaşayan “çok zengin bir kişi”dir. Karun’un hazineleri, “genc-i Kârûn, mal-i Kârûn” adlarıyla bilinmektedir. Karun, “zenginliği ve cimriliğiyle” tanınmakta; sahip olduğu hazinelerden de Türk edebiyatında, atasözlerinde ve deyimlerinde genellikle bu bağlamda söz edilmektedir (Şener, 2001: 520). Karun, *Kutadgu Bilig*’de bir örnekte (KB 6551) kullanılmış, yer aldığı beyitte de onun zenginliği ve sahip olduğu hazine dile getirilmiştir. Yusuf Has Hacib’e göre dünya geçici olduğu için Karun gibi dolu bir hazineye sahip olmak bile anlamlı değildir.

Adaletiyle ünlü *Nuşirevan*, “dâdger ‘adil” lakabıyla bilinmekte ve “Sasanilerin ilk büyük hükümdarı” olarak kabul edilmektedir. Sasanilere en parlak çağını yaşatan Nuşirevan’ın döneminde hem imar hem de eğitim ve kültür alanında önemli gelişmeler olmuştur. Örneğin kapatılan Atina Akademisinden kimi felsefeciler, kendisine sığınmış; değişik kavimlerden doktor ve bilim adamlarını sarayında bulundurmuş; İslami döneme kadar tıp eğitimine yönelik çalışmaları sürdüren “Cundîşâpûr Okulunu” kurarak burada Yunancayla birlikte farklı dillerden ve Sanskritçeden Orta Farsçaya kitapların çevrilmesini sağlamıştır. Ölümünden sonra Nuşirevan’ın özelliklerini, yönetimini pek çok şair ve yazar işlemiş; onu övmüştür (Yıldırım, 2008: 558, 559). Nuşirevan, buna koşut olarak *Kutadgu Bilig*’de iki kez geçmiş (KB 290, 6550) ve her ikisinde de ön plana çıkan kimi özellikleri (adil yönetimi, aklı) işlenerek övülmüştür. Eserde, Nuşirevan’ın kanunları doğru uygulayarak halkı zenginleştirmesi ve iyi bir ad bırakması (KB 291) da dile getirilmiştir. Nuşirevan; özellikle bilginin ve aklın üstünlüklerinin, yararlarının anlatıldığı bölümde (“Bilig Ukuş Erdemin Asığın Ayur” KB D-X 287-349; Arat, 1979a: 44-49), bu nitelikteki kişiler için bir simge olarak gösterilmiştir.

Makedonya kralı *İskender* (*Kutadgu Bilig*’de *Sikender*), İslam tarihinde efsanevi bir kişi olarak tanınmaktadır. İskender, geniş bir coğrafyadaki çok sayıda devleti on iki yıl içinde ortadan kaldırmış ve büyük bir imparatorluk kurmuştur. Zaferleri, kendisinden sonraki hükümdarları ve sanatçıları da etkileyen İskender, kazandığı başarılar ve zaferler sayesinde hakkında destanlar yazılan ve menkıbelere konu olan bir hükümdar olmuştur (Kaya, 2000: 555, 556). *Kutadgu Bilig*’de bir kez geçen (KB 6548) İskender, belirtilen özellikler doğrultusunda

“dünyayı elinde tutan” biri olarak nitelenmiştir. Ancak Yusuf Has Hacib’e göre İskender gibi dünyaya hâkim olursa dahi ölüm kaçınılmazdır ve sonunda toprağa dönülecektir.

Şeddat’ın dünyada cennetin benzerini (Bağ-ı İrem) yapmak istediği ancak bunu görmeden öldüğü rivayet edilmektedir. Şiirde, başka ünlü kişilerle birlikte Şeddat’ın adına, dünyanın geçiciliğini ve kimseye kalmayacağını anlatmak için yer verilmektedir (Tokel, 2006: 382). *Kutadgu Bilig*’de bir kez geçen Şeddat da bu işlevde kullanılmış tarihsel bir motiftir. Yusuf Has Hacib, söz konusu beyitte (KB 6547) ölümün kaçınılmazlığını, cennet yaptırmanın bile faydasız olduğunu belirterek dile getirmiştir.

3.1.4. Din ile İlgili Adlar

3.1.4.1. Tanrı

Teñgri: Tanrı (Arat, 1979b: 437).

“kamuğ neñgke *teñgri* kılur ol sebab / kamuğ eđgü isiz aňgar öz ülep” (KB 1485) (Arat, 1979a: 166).

Clauson Teñgri’yi “çok eski bir sözcük” olarak nitelemiş ve özgün anlamının “gökyüzü” olduğunu kaydetmiştir. Clauson’a göre Teñgri, “Tanrı” için Manihaist ve Budist metinlerde standart sözcüktü ve bu anlamını, İslami dönemde de korudu (Clauson, 1972: 523). Teñgri (KB 44, 1485, 3332, 4526, 6046 vd.), İslami dönem metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de de “Allah” karşılığında olmak üzere -bu kavramı karşılayan kimi başka adlar ve sıfatlarla birlikte kullanılmıştır.

3.1.4.2. Peygamber Adları

Apa: “Âdem...” (Arat, 1979b: 21).

“*apalı* havalı ajunka ilip / uruğ yağtı dünya içinde kelip” (KB 6391) (Arat, 1979a: 632).

İsa: “Hz. İsa” (Arat, 1979b: 201).

“ya *İsa* bolup kökke ağdım tağı men / ya nuşın revan teg törü tüz yorıttım” (KB 6550) (Arat, 1979a: 646).

Muhammed: “Hz. Muhammed” (Arat, 1979b: 319).

“*muhammed* yalawaç halayıq başı / kamuğ barçalarğa ol ol köz қаşı” (KB B8) (Arat, 1979a: 4).

Muštafa: “Hz. Muhammed Mustafa; bk. muhammed” (Arat, 1979b: 321).

“2. bab yalawaçımız uluğ *muḥammed-i muştafa*³¹ öğdisin ayur” (KB C2) (Arat, 1979a: 11).

Nuḥ: “Hz. Nuh” (Arat, 1979b: 330).

“ajun bütrü tuttum sikender tutarça / tükel *nuḥ* yaşın men yaşadım yaşattım” (KB 6548) (Arat, 1979a: 646).

Kutadgu Bilig'de aynı dizede olmak üzere birer örneği olan *Apa* “Adem” ve *Hava* “Havva, Âdem peygamberin eşi” (Arat, 1979b: 21, 177) sözcükleri *apalı havalı* “Adem ve Havva” (Arat, 1979a: 632; Arat, 1991: 458) biçiminde kullanılmıştır. Söz konusu beyitte, Âdem ve Havva'nın dünyaya inerek insan neslini yaydığı kaydedilir. Semavi kitapların “ilk insan ve ilk peygamber” olarak nitelediği Âdem, İslam kaynaklarında da “insanlığın atası” kabul edilmiştir. Kur'an'da Âdem ve Havva'ya cennetten kovulduktan sonra yeryüzüne inmelerinin buyrulduğu belirtilir. “Genellikle Yahudi geleneğinden aktarılmış bilgiler” ve bir kısım rivayetler doğrultusunda da Âdem ve Havva, dünyanın farklı yerlerine inmiş, daha sonra buluşarak evlenmiş ve çoğalmıştır (Bolay, 1988: 358, 362, 363).

Hristiyanlık dininin peygamberi olan İsa, edebiyatımızda türlü yönleriyle ele alınmış; “Meryem'in İsa'ya gebe kalışı, doğumu esnasında ve bebekken gerçekleşen olağanüstü hâller, peygamberlik mucizeleri, ölmeyip göğe çekilmesi, dördüncü kat gökte bulunması, maddeden arınmış olması, hiç evlenmemesi...”, şiir geleneğimizde birçok açıdan işlenmiştir (Pala, 2004: 235). Hz. İsa, *Kutadgu Bilig*'de, dünyanın geçiciliğinin anlatıldığı beyitlerden birinde (KB 6550) yer almış; onun “göğe yükselmesi” dile getirilmiştir. Söz konusu beyitlerde, diğer birçok durum gibi göğe çıkmanın da faydasız olduğu, ölüme engel olunamayacağı belirtilmiştir.

İslam peygamberi *Muḥammed*'in adına, *Kutadgu Bilig*'in manzum ve mensur ön sözleriyle bap fihristinde yer verilmiştir. Toplam üç kullanımdan ikisi, *Muḥammed-i Muştafa* (KB A6-A7, C2) biçimindedir. Eserde, İslami geleneğe uygun olarak Hz. Muhammed'e selam ve dua edilmiş; o, bütün insanların iyisi, peygamberlerin seçkini ve yaratılmışların başı olarak nitelenip övülmüştür.

Kutadgu Bilig metninde bir kez geçen (KB 6548) *Nuḥ*, “büyük peygamberler”den biri olarak kabul edilmektedir. Hz. Nuh'un “kendisine inanmayan kavmi tûfan ile” yok edilmiştir. Kur'an'da Nuh'un “500 yaşından sonra” üç oğlunun doğduğu, “600 yaşında iken” tufanın başladığı ve toplamda 950 yıl yaşadığı belirtilmektedir (Harman, 2007: 224, 225). *Kutadgu Bilig*'de de Hz. Nuh'un uzun ömrüne gönderme yapılmıştır. Yusuf Has Hacib; yaşlılığı

³¹ muḥammed-i muştafa: *muḥam(m)et-i musdafa* → A6-7; B'de bu bap bulunmamakta, C'de ise bap başlığında isim anılmadan “yalawaçımız ‘aleyhi's-selam” ibaresi yer almaktadır (Arat, 1979a: 11/2 numaralı dipnot).

anlattığı bölümde (“Yigitlikke Açıp Awuçğalıxın Ayur” KB E-I 6521-6564; Arat, 1979a: 644-647), “Nuh’un yaşını yaşadığını ve yaşattığını” ancak dünyanın geçici, ölümün ise mutlak olduğunu vurgulamıştır.

3.1.4.3. Halife Adları

‘**Ali**: “Ali b. Ebi Tâlib” (Arat, 1979b: 17).

“‘*ali* erdi munda basağı talu / kür ersig yürekliğ menğesi tolu” (KB 57) (Arat, 1979a: 23).

‘**Uşman**: “Üçüncü halife, Hz. Osman” (Arat, 1979b: 499).

“basa ‘*uşman* erdi uwutluğ silig / kişide ödürmiş ağı kiñ elig” (KB 55) (Arat, 1979a: 22).

İslam halifelerinden ‘*Oşman* (metinde ‘Uşman) ve ‘*Ali*, dört halifenin övüldüğü bölümde (“Tört Şahabeniñ Ögdisin Ayur” KB D-III 49-62; Arat, 1979a: 22-23) yer almıştır. *Kutadgu Bilig*’de birer kez geçen (KB 55, 57) bu sözcüklerin bulunduğu beyitlerde, söz konusu halifelerin belirgin yönleri (Hz. Osman’ın cömertliği, yumuşak huyluluğu; Hz. Ali’nin yiğitliği ve cesurluğu, bilgili oluşu vb.) işlenmiştir.

3.1.4.4. Diğerleri

‘**Hava**: “Havva, Âdem Peygamberin eşi” (Arat, 1979b: 177).

“apalı *havalı* ajunka ilip / uruğ yağtı dünya içinde kelip” (KB 6391) (Arat, 1979a: 632).

‘**Lukman**: “Lokman” (Arat, 1979b: 306).

“sewinçin awınçin küwençin ili / aşasu yaşasunı *lukman* yılı” (KB 123) (Arat, 1979a: 29).

İslamiyet öncesinde Arap toplumunda “uzun ömrü, bilgeliği ve özlü sözleriyle” sivrilen *Loğman*, “hekimliğin atası olarak” da tanınmakta ve “Kur’an’da kendisine hikmet verildiği bildirilen, peygamberliği tartışmalı bir din büyüğü” biçiminde tanımlanmaktadır (Harman, 2003: 205, 206). Lokman, Türk edebiyatında ise filozoftan çok hekim olarak görülen ve Türk edebiyatı ile folklorunda “Lokman Hekim, Lokmân-ı hâzık, tabip Lokman, dert Lokman’ı, şifâ Lokman’ı” gibi adlarla anılan bir kişidir (Uzun, 2003: 206). *Kutadgu Bilig*’de bir kez olmak üzere Buğra Han’ın övüldüğü bölümde (“Yaruğ Yaz Faşlın Uluğ Buğra Han Ögdisin Ayur” KB D-IV 63-123; Arat, 1979a: 23-29) geçen bu sözcükle Lokman’ın uzun ömrüne gönderme yapılmış ve Buğra Han’ın da Lokman kadar uzun ömürlü olması dilenmiştir (KB 123).

3.1.5. Tarihsel, Efsanevi, Mitolojik Kahramanların Adları

Efrasiyab: “Afrasyab, Türklerin ‘Tona Alp Er’ dedikleri millî ve efsânevî kahraman.” (Arat, 1979b: 143.)

“tejikler ayur anı *efrasiyab* / bu *efrasiyab* tuttu iller talap” (KB 280) (Arat, 1979a: 43).

Feridun: “Feridun (bir Fars padişahının adı)” (Arat, 1979b: 167).

“söküşlüg nelük boldı *zahhak* otun / nelük öğdi buldı *feridun* kıtun” (KB 241) (Arat, 1979a: 40).

Rüstem³²: “İran’ın en ünlü milli kahramanı” (Yıldırım, 2008: 592).

“özüm haydar erse yaşın teg kılıçlığı / ya *rüstemleyü* men ajunda çawıktım” (KB 6549) (Arat, 1979a: 646).

Toᅇga Alp Er³³: “Tonga Alp-Er efsanevi Türk kahramanının adı, Alp Er Tonga” (Arat, 1979b: 460).

“bu türk beglerinde atı belgülig / *tonᅇga alp er*³⁴ erdi kıtı belgülig” (KB 277) (Arat, 1979a: 43).

Zahhak: “Dahhak” (Arat, 1979b: 564).

“söküşlüg nelük boldı *zahhak*³⁵ otun / nelük öğdi buldı feridun kıtun” (KB 241) (Arat, 1979a: 40).

Kutadgu Bilig'de iki örneği belirlenen (KB 280) ve ülkelere akınlar yaparak ele geçirdiği söylenen *Efrasiyab*, -metinde de belirtildiği üzere- ünlü Türk kahramanı Toᅇga Alp Er'e İranlıların verdiği addır. Kâşgarlı Mahmud, Efrasiyab ile Toᅇga Alp Er'in aynı kişi olduğunu Divan'da ifade etmiştir. Kâşgarlı, *tonᅇga* sözcüğü için “filleri öldüren bir tür pars (bebr)” açıklamasını yaptıktan sonra sözcüğün unvan işleviyle sık kullanıldığını, “Türklerin büyüğü” Efrasiyab'ın Toᅇga Alp Er olarak adlandırıldığını ve bu adın “bebr gücünde olan kahraman adam” anlamına geldiğini kaydetmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 496, 497). Tekin'e göre Divan'daki ağıtta sözü edilen bu kişi, büyük olasılıkla Kapgan Kağan'ın 714 yılında kurulan bir pusuda öldürülen oğlu Toᅇga Tigin'dir (Tekin, 1989: 4). Köprülü de bir hayvan adı olan *tonᅇga*'nın “mecazen kahraman manasına” eski Türk adlandırmalarında sık

³² Sözcük, *Kutadgu Bilig* dizininde *Rüstemle*- “Rüstem'e benzemek, Rüstem gibi olmak” (Arat, 1979b: 375) biçimiyle madde başı yapılmıştır. Tezcan, sözcüğün bu biçimiyle dizinden çıkarılıp *Rüstemleyü* “Rüstem gibi” olarak düzeltilmesini gerekli görmüştür (Tezcan, 1981: 57).

³³ Sözcük, *Kutadgu Bilig* dizinine *Toᅇga Alp* (Arat, 1979b: 460) biçimiyle alınmıştır.

³⁴ *tonᅇga*: *tonᅇga* → A28; *toᅇga* → B9 (Arat, 1979a: 43/277 numaralı dipnot).

³⁵ *zahhak*: *saᅇhak* → A22 (Arat, 1979a: 40).

kullanıldığını belirtir (Barthold ve Köprülü, 2004: 290). Karahanlıların başında, efsanevi Alp Er Toᅇga'nın soyundan geldiklerine inanılan bir ailenin bulunması (Genç, 2002: 3), bu kahramanın Türkler arasındaki önemini göstermektedir. *Toᅇga Alp* adı, *Kutadgu Bilig*'deki iki beyitte (KB 277, 5861³⁶) geçmiştir. Eserde, bu kahramanın türlü yönleriyle övüldüğü görülür. Yusuf Has Hacib'e göre Toᅇga Alp Er, “ünlü, bilgisi ve erdemi çok, anlayışlı, seçkin, yiğit” bir kişidir ve dünyaya da ancak bu nitelikteki kişiler hâkim olabilir. Dolayısıyla Toᅇga Alp Er, eserde bir simgedir; dünyanın idaresi ve hâkimiyeti için onun niteliklerine sahip olunmalıdır.

İran mitolojisinin önemli kahramanlarından *Feridun*, “Pişdâdi hanedanının altıncı hükümdarı” olarak beş yüz yıl hüküm sürmüştür. “İslami kaynaklarda adilliğiyle övülen” bir hükümdar olan Feridun, ayrıca İslamiyet sonrası Arapça ve Farsça kaynaklarda da yer alan “en eski mitolojik çehrelerden” biridir. Babasını Dahhak'ın öldürdüğü Feridun, büyüyünce onun intikamını almak ister ve tahta geçtikten sonra Dahhak'a hücum eder. Türlü mücadelelerden ve olaylardan sonra da onu bir mağaraya hapseder (Yıldırım, 2008: 307, 308).

Dahhak (metinde *Žahhak*) ve *Rüstem*, İran'ın mitolojik kahramanlarıdır. Bunlardan Dahhak, “klasik İran rivayetlerine göre çok güçlü bir dev” olup “kötülüğün simgesi, kötü güçlerin varlığa bürünmüş şekli” olarak kabul edilmektedir. Dahhak'ın kötülükleri ve kötü huyları, İran edebiyatında da “yaygın olarak işlenmiştir” (Yıldırım, 2008: 227-230). Adının çevresinde pek çok efsane oluşan Rüstem ise İran'ın millî kahramanlarından Zâl'in oğludur; “dünya pehlivanı, ünlü İran efsanelerinin en büyük kahramanı” olarak nitelenmektedir. Rüstem'in İran mitolojisindeki efsanevi kahramanlığı, İslamiyet'ten sonraki İran kültüründe de devam etmiştir (Yıldırım, 2008: 592-594). *Kutadgu Bilig*'de birer kez ve aynı beyitte (KB 241) geçen Dahhak ve Feridun'un metindeki özellikleri, İran kaynaklarıyla koşutluk gösterir. Dahhak, küstah, alçak, sövülecek biri; Feridun ise kut sahibi ve övgüye layık biri olarak değerlendirilmiştir. Bu iki kahramana, iyilik etmenin övüldüğü ve yararlarının anlatıldığı bölümde (“Eđgölük Kılmağ Ögdisin Aşığların Ayur” KB D-IX 230-286; Arat, 1979a: 39-43) yer verilmiş; Dahhak'a kötü biri olduğu için sövüldüğü, Feridun'un ise iyi biri olduğu için övüldüğü belirtilmiştir (KB 242). Metinde bir kez geçen (KB 6549) ve kendisinden /+layu/ eki ile “Rüstem gibi” anlamında zarf türetilen (Taş, 2009: 44) Rüstem'in İran mitolojisindeki efsanevi kahramanlığı, eserde de işlenmiştir. Yusuf Has Hacib; yaşlılığını anlattığı bölümde, (“Yigitlikke Açıp Awuçğalıkın Ayur” KB E-I 6521-6564; Arat, 1979a: 644-647) kendisinin yıldırım kılıçlı Hz. Ali ve Rüstem gibi dünyada ün kazandığını belirtir.

³⁶ Arat, sözcüğün geçtiği “negü tir eşitgil toᅇga alp erig / bilip sözleşmiş kör bu öt saw erig” (KB 5861) (Arat, 1979a: 581) beytindeki *toᅇga alp er* adını, “kahraman ve cesür insan” (Arat, 1991: 419) biçiminde çevirmiştir. Sözcük, *Kutadgu Bilig* dizininde ise kişi adı olarak kullanılan “toᅇga alp” madde başında verilmiştir (Arat, 1979b: 460).

3.1.6. Bilgin Adları

Oklidis: “Oklidis” (Arat, 1979b: 337).

“taķı ķolsa cebr-ü muķabel oķı / yime *oklidis*³⁷ ķapġı yetrü toķı” (KB 4382) (Arat, 1979a: 440).

Kutadgu Bilig'de bir örnekte (KB 4382) geķen Öklid (metinde *Oķlidis*), İslam bilim tarihinde çoġunlukla “Uklîdis” yazımıyla kullanılmaktadır. Müslüman bilginler, MÖ III. yüzyılda yaŗamıŗ bu ünlü matematikçiyi “geometrinin kurucusu” saymıŗlardır. Genellikle geometri üzerinde alıŗan Öklid, “bu alanda yalnız İlk aġ'ın deġil neredeyse bütün zamanların en önemli matematikçisi” olarak kabul edilmektedir (Topdemir, 2007: 24). Öklid'in *Kutadgu Bilig*'de geķtiġi beyit, “Yulduzķılar Birle atılmaķnı Ayur” (KB D-LV 4376-4391; Arat, 1979a: 440-441) adlı bölümde yer almaktadır. Bu bölümde, müneccimlerin almaları gereken eġitim, öġrenmeleri gereken konular vb. sayılmıŗ; “Öklid'in kapısını iyice al” ifadesiyle de Öklid'den yararlanılması öġütlenmiŗtir.

3.1.7. Yazar Adları

Yusuf ~ Yusuf aş acib ~ Yusuf Uluġ aş acib ~ Yusuf Uluġ acib³⁸: *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yusuf Has Hacib.

“ay *yusuf* kerek sözni sözle köni / kereksiz sözüġ kizle ķılġa ķora” (KB 6627) (Arat, 1979a: 652)

“bu ma'ni üçün kör aġırlar anı / *yusuf aş acib* tip ayurlar köni” (KB B63) (Arat, 1979a: 9).

“...*yusuf uluġ aş acib*³⁹ tip atı awı ajunda yayılmıŗ turur...” (KB A28).

“Kitab İdisi *Yusuf Uluġ acib* Öziñġe Pend Birür” (KB E-III) (Arat, 1979a: 650).

Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf aş acib, metinde ikisi manzum ve mensur ön sözlerde, biri de bapların fihristinde olmak üzere toplam beŗ kez geķmiŗtir. Arat metninde, bu kullanımlar *yusuf uluġ aş acib* (KB A28), *yusuf aş acib* (KB B63), *yusuf* (KB C80, 6627), *yusuf uluġ acib* (KB E-III) (Arat, 1979a: 2, 9, 16, 650, 652) biçimlerindeydir. Söz konusu bölümlerde, yazarın Yusuf aş acib adını aldġı, bu adla ünlendiġi ve sayġı gördüġü, *Kutadgu Bilig*'in sahibi olduġu vb. kaydedilmiŗtir.

³⁷ oklidis: *oķ-lî-tiz* → A31 (Arat, 1979a: 440/4382 numaralı dipnot).

³⁸ Tüm kullanımlar, *Kutadgu Bilig* dizinine *Yusuf* “Yusuf” (Arat, 1979b: 559) biçimiyle alınmıŗtır.

³⁹ yusuf uluġ aş acib: *yusuf aş acib* → A17, C17 (Arat, 1979a: 2/28 numaralı dipnot).

3.2. Yer Adları ile Bunların Mensuplarını Karşıllayan Sözcükler

Kutadgu Bilig'de, türlü niteliklerdeki coğrafi yerleri ve buralara mensup kişileri karşılayan 16 özel ad bulunmaktadır.

3.2.1. Ülke ya da Bölge Adları

Çin: “Çin ülkesi” (Arat, 1979b: 132).

“bu meşriğ ilinde kamuğ türk-ü *çin*⁴⁰ / munı teg kitab yoğ ajunda adın” (KB B19) (Arat, 1979a: 5).

Habeş: “Siyah ile beyaz arası, koyu esmer renk⁴¹” (Arat, 1979b: 171).

“kalığ bütrü tuttı sewügler kaşı / ajun boldı zengi *habeş* kırtışı” (KB 4961) (Arat, 1979a: 495).

“kopup çıktı ilke yuwuldı yaşı / ajun meñgi boldı *habeş* kırtışı” (KB 6213) (Arat, 1979a: 615).

Hıtay: “Hıtay, Orta Çin” (Arat, 1979b: 178).

“*hıtay*⁴² arqışı kesse arqış toğı / qayun kelgey erdi tümen tü ağı” (KB 4426) (Arat, 1979a: 445).

İla: “İla ülkesi” (Arat, 1979b: 182).

“negü tir eşitgil *ıla*⁴³ beg sözi / sözi ma^c nisi ol sözüñge tözi” (KB 1779) (Arat, 1979a: 195).

“negü tir eşitgil *ıla*⁴⁴ sır teñgi / idi edgü yañg bu bitig söz yañgi” (KB 2696) (Arat, 1979a: 282).

Maçin: “Maçin” (Arat, 1979b: 307).

“bu meşriğ meliki *maçinlar*⁴⁵ begi / biliglig uquşluğ ajunda yigi” (KB B12) (Arat, 1979a: 5).

Ötüken: “Ötüken” (Arat, 1979b: 367).

⁴⁰ türk-ü çin: *türk için* → C10 (Arat, 1979a: 5/19 numaralı dipnot).

⁴¹ Metinde iki kullanımı olan Habeş, her ikisinde de “habeş kırtışı” tamlamasında yer almıştır. Bu örneklerdeki Habeş sözcüğü, Kutadgu Bilig dizinindeki anlamından farklı bir özel ad olmalıdır. Nitekim Arat da anılan beyitleri “Göğün her tarafı âşık kaşları ile doldu; dünya zenci-habeş derisine büründü” (KB 4961), “Kalkıp, kapıya çıktı, göz yaşı döktü; dünyanın rengi habeş derisine benzemişti” (KB 6213) (Arat, 1991: 358, 444) biçimlerinde çevirmiştir.

⁴² hıtay: *hıday* → A35 (Arat, 1979a: 445/4426 numaralı dipnot).

⁴³ ıla: *m-a* → A26 (Arat, 1979a: 195/1779 numaralı dipnot).

⁴⁴ ıla: *til-e* → A37 (Arat, 1979a: 282/2696 numaralı dipnot).

⁴⁵ maçınlar: *maçın-lig* → A4 (Arat, 1979a: 5/12 numaralı dipnot).

“negü tir eşitgil *ötügen*⁴⁶ begi / sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi” (KB 1962) (Arat, 1979a: 214).

Türkistan: “Türkistan” (Arat, 1979b: 481).

“*türkistan* illerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe...” (KB A14) (Arat, 1979a: 2).

Çini: “Çinli; bk. çinli” (Arat, 1979b: 132).

“*çiniler* edebü'l-müluk tip ayar / maçınlar enisü'l-memalik atar” (KB B28) (Arat, 1979a: 6).

Çinli: “Çinli; bk. çini” (Arat, 1979b: 132).

“... *çinliğlar* edebü'l-müluk atadılar...” (KB A19) (Arat, 1979a: 2).

Hindi: “Hintli” (Arat, 1979b: 179).

“esirdin keligli kalık kuşları / kayu ray-i *hindi*⁴⁷ kayu kayşarı” (KB 94) (Arat, 1979a: 26).

Hindu: “Hindu, Hintli” (Arat, 1979b: 179).

“ağrılağu begler özin hem sözin / kerek *hindu* bolsun kümüz yuluğı” (KB 5000) (Arat, 1979a: 499).

İranlı: İranlı.

“*iranlığlar* şahname tirlir muḡar / turanlığ kutaḡu bilig tip uḡar” (KB B30) (Arat, 1979a: 6).

Rumi: “Rûmî” (Arat, 1979b: 375).

“yüzün kızledi yirke *rumi* kıızı / ajun meḡzi boldı bu zengi yüzi” (KB 6215) (Arat, 1979a: 615).

Turanlı: Turanlı.

“... *turanlığlar* kutaḡu bilig tip aymışlar...” (KB A22-A23) (Arat, 1979a: 2).

Tüm örnekleri manzum ve mensur ön sözlerde bulunan *Çin* (KB A9, A12, B18, B19), *Maçin* (KB A10, A12, A19, B12, B18, B28) ve *Türkistan* (KB A14); *Kutadgu Bilig*'in niteliklerinin sayıldığı, övgüsünün yapıldığı kimi bölümlerde yer almıştır. Bu bölümlerde eserin Çin âlimlerinin hikmetleri ve Maçin âlimlerinin şiirleriyle süslü olduğu; Çin ve Maçin

⁴⁶ *ötügen*: *ödügen* → A20 (Arat, 1979a: 214/1962 numaralı dipnot).

⁴⁷ *hindi*: *hinti* (satır altında Arap harfleriyle *hind*) → A28 (Arat, 1979a: 26/94 numaralı dipnot).

⁴⁸ Sözcük, Kutadgu Bilig dizininde *İran* “İran” (Arat, 1979b: 199) başlığı altında verilmiştir.

⁴⁹ Sözcük, Kutadgu Bilig dizininde *Turan* “Turan” (Arat, 1979b: 469) başlığı altında verilmiştir.

âlimleriyle hâkimlerinin eseri övdüğü, Türk, Çin ve maşrik ülkelerinde, bütün Türkistan'da bunun gibi başka bir kitap olmadığı konusunda birleştiği belirtilmiştir. *Çini* (KB B28) ve *Çinli* “Çinli” (KB A19) ile *İranlı* “İranlı” (KB A21, B30), *Turanlı* “Turanlı” (KB A22, B30) sözcüklerine ise *Kutadgu Bilig*'e başka toplumların verdiği adlar sayılırken değinilmiştir. Esere bu kapsamda verilen adlardan biri de Maçinlilere aittir.

Metinde iki kez geçen *Habeş*'in, her iki kullanımı da (KB 4961, 6213) “habeş kırtışı ‘habeş derisi’” örneğindedir. Habeş, Doğu Afrika ülkelerinden biri olan Habeşistan'ı ve bu ülkede yaşayan halkı ifade eder. Habeşliler, “daha çok siyah renkleri ve köle oluşlarıyla” anılmaktadır (Okuyucu, 2004: 138, 139). Bu özellik, divan şiirinde de işlenmiştir. Divan şiirinde, Habeş ile “gecenin rengi, sevgilinin kara renkli zülfü ve beni” kastedilir ve sözcük, Rum “gündüz” ile tezat oluşturacak biçimde “gece” anlamında kullanılır (Pala, 2004: 178, 380).

Hıtay, *Kutadgu Bilig*'deki üç örnekte de (KB 68, 4426, 5754), “Hıtay arkışı ‘Hıtay kervanı’” tamlamasında geçmektedir. Dizinde “Hıtay, Orta Çin” (Arat, 1979b: 178) karşılığı verilen bu bölgeyi, Kâşgarlı “Yukarı Çin” biçiminde tanımlamıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 450). Metindeki kullanımlardan Çin kumaşının ve ipeklilerinin taşındığı, dünyayı gezen kervanlara sahip Hıtay'da yoğun bir ticari faaliyetin gerçekleştiği, buranın bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarda “Kıtâ, Kıtay, Hıtâ, Hoten, Hutun” adlarıyla da geçen bu bölge, “ticaret yollarının kavşağında” bulunduğu için tanınmış bir yerdir (Oğraş, 2004: 254). Hoten'in önemi, Çin ile Batı arasında ilişkilerin kurulmasını sağlayan İpek Yolu'nun açılıp bir kolunun buradan geçmesi ile daha çok artmıştır. İslam kaynaklarında da Hotenlilerin “genellikle ham ipek ticareti yaptıkları” belirtilir (Taşağıl, 1998: 251).

Kutadgu Bilig'de altı örneği olan (KB 841, 1629, 1779, 2319, 2696, 4752) *Ila*, dizinde “Ila ülkesi” (Arat, 1979b: 182) biçiminde tanımlanmıştır. Sözcük, Divan'da da bulunmaktadır. *Ila*, Divan'da “vadi”, “nehir” karşılıklarında kullanılmış; buranın “büyük bir ırmak” olduğu, “Türk diyarının Ceyhun'u” sayıldığı, iki kıyısında Yağma ve Toxsılarla Çigillerin bir bölümünün bulunduğu (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 11, 28, 44, 449) kaydedilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de ise “Ila atlığı, Ila beg vb.” biçimlerde geçen sözcükle kastedilen kişinin zaman zaman övgüsü yapılmış ve söylediklerinin dinlenmesi öğütlenmiştir.

Ötüken, Köktürk Kağanlığı ile Ötüken Uygur Kağanlığı'nın merkezidir (User, 2009: 142). Ötüken'in adı ve yeri konusunda değerlendirmelerde bulunan Aydın, buranın bugünkü Moğolistan'da bulunan “Otgon Tenger Dağı” ile birlikte civardaki birkaç zirveyi (“as *öjüz* ve *kan ıdok baş*”) kapsayan bölge olabileceğini belirtir (Aydın, 2012: 145). İdare merkezi olması nedeniyle Köktürk ve Uygur yazıtlarında sıkça yer alan Ötüken, *Kutadgu Bilig*'de de bu öneme koşut bir kullanıma sahiptir. Nitekim sözcüğün geçtiği iki beyitten birinde (KB 1962); “sözünü

sınayarak ve aklına başvurarak söyleyen” biçiminde nitelenen Ötüken beyi, bir referans olarak ele alınmış ve “söylediklerinin dinlemesi” öğütlenmiştir. Diğer beyitte (KB 2682) ise Ötüken beyi, “çok iyi söyleyen ve sözün iyisini ulaştıran” bir kişi olarak tanımlanmıştır. Divan’da da geçen Ötüken adı, bu iki kaynaktan sonra yazılmış ve “Türk kültüründen” söz etmiş İslami metinlerde yer almamaktadır (İnan, 1991: 41).

Eserde bir kez kullanılan ve dizinde “Hindu, Hintli” (Arat, 1979b: 179) tanımıyla verilen *Hindu* (KB 5000), Arat çevirisinde “köle” (Arat, 1991: 361) sözcüğü ile karşılanmıştır⁵⁰. Metinde tek örnek olan ve dizinde de “Hintli” (Arat, 1979b: 179) karşılığı verilen *Hindi* (KB 94) ise “ray-i hindi” tamlamasında geçmektedir. Bu tamlama da “rây-i hîndî (bir kuş adı)” (Arat, 1979b: 374) biçiminde açıklanmıştır⁵¹.

Rumi sözcüğünün metinde dört örneği belirlenmiştir. Bu kullanımların biri dışındakiler (KB 3948, 4885, 6215), “Rumi kızı” tamlamasındadır. Söz konusu beyitlerde; gecenin olması, etrafın kararması, Rumi kızının yüzünü gizlemesiyle ya da zülüflerini çözüp yüzünü örtmesiyle ilişkilendirilmiştir. Rumi, aslen “Romalı” anlamına gelmekle birlikte Doğu Roma İmparatorluğu’nun sınırları içinde bulunan Anadolu’da yaşayanları da karşılamaktadır. Burada yaşayanların “beyaz ırktan ve güzel” olmaları nedeniyle sözcük, divan şiirinde de “gündüz” ve “sevgilinin yüzü” kavramlarını karşılamıştır (Pala, 2004: 380). Rumi, eserdeki bir örnekte ise (KB 5368) bir kumaş cinsini belirtmiştir.

3.2.2. Şehir Adları

Balasağun: “Balasagun (Kuz-Ordu)” (Arat, 1979b: 55).

“... tip aymışlar bu kitabı taşnif kılığlı *balasağun*⁵² mevludluğ...” (KB A23, A24) (Arat, 1979a: 2).

Kaşğar: “Kaşğâr” (Arat, 1979b: 226, 227).

“barusın bitimiş yetürmiş nizam / bu *kaşğar* ilinde koşulmuş tamam” (KB B59) (Arat, 1979a: 9).

Kutadgu Bilig’de iki şehir adı geçmektedir. Metinde bir kez kullanılan (KB A23) *Balasağun* ile iki örneği belirlenen (KB A24, B59) *Kaşğar*, *Kutadgu Bilig*’in manzum ve mensur ön sözlerinde yer almıştır. Esere sonradan eklendiği düşünülen bu bölümlerde geçen Balasagun ve Kaşğar adları, kitabın yazarı Yusuf Has Hacib’den söz edilirken kullanılmıştır. Söz konusu

⁵⁰ “ağırlağı begler, özin hem sözün / kerek hindu bolsun kümüş yuluğı” (KB 5000) (Arat, 1979a: 499) beytinin çevirisi, “Bu bey para ile satın alınmış köle dahi olsa, onun hem kendisine, hem de emrine riâyet gösterilmelidir.” (Arat, 1991: 361) biçimindedir.

⁵¹ Beytin çevirisi “Esirden gelen semâ kuşları, kimi rây-i hindî, kimi kayserî” (Arat, 1991: 18) biçimindedir.

⁵² balasağun: bila-sağun → A11-12 (Arat, 1979a: 2/23 numaralı dipnot).

parçalarda, onun Balasagun'da doğduğu ve kitabını Kâşgar'da tamamladığı belirtilmektedir. Divan'da da sözü edilen Balasagun ve Kâşgar, Karahanlı devletinin önemli şehirlerindedir. Nitekim 840 yılında Uygurlar yıkıldıktan sonra onlara bağlı bir topluluk olan Yağmalar, Kâşgar'a gelmiş ve kimi yerleri ele geçirerek burada egemenlik kurmuştur. Kâşgar'ın böylece daha Karahanlıların ortaya çıktığı yıllarda, "devletin başlıca merkezlerinden olduğu" görülmektedir. Daha sonra civar bölgelerin alınmasıyla birlikte Balasagun önem kazanmış ve bu şehir, Kâşgar'la beraber "uzun süre devletin en önemli merkezi olarak" kalmıştır (Genç, 2002: 3, 7). Ayrıca Kâşgar ve Divan'daki haritanın "tam ortasında" bulunan Balasagun, Karahanlıların doğudaki kültür merkezleridir (Dilâçar, 1988: 18, 20).

3.3. Gök Cisimlerinin Adları

Kutadgu Bilig'de, gök cisimlerini karşılayan özel adların sıkça örneklendiği görülür. Eserin çoğunlukla "Yiti Yulduz On İki Ükekni Ayur" (KB D-V 124-147; Arat, 1979a: 29-31) adlı bölümünde yer alan ve kısmen metnin diğer bölümlerinde de anılan bu sözcüklerin toplam sayısı 30'dur. Bu sayıya, metindeki kimi beyitlerde aynı işlevde kullanılan *ajun* (KB 134, 460, 3652, 4959, 5028 vd.) ve *cihan* (KB 4960) da dâhildir.

3.3.1. Gezegen Adları

Ajun: "Dünya" (Arat, 1979b: 12, 13).

"yaşık boldı törtinç yaruttı *ajun*⁵³ / yaşıssa yaruttur bağıssa özün" (KB 134) (Arat, 1979a: 30).

Arzu tilek: "Utarit (Merkür)" (Arat, 1979b: 27).

"basa keldi *arzu tilek*⁵⁴ arzular / kayuğa yağıssa anğar öz ular" (KB 136) (Arat, 1979a: 30).

Ay: "Ay, kamer" (Arat, 1979b: 38, 39).

"bu *ay* ornı boldı ewi münkalib / orunsuz bolur münkalib neñg kılp" (KB 743) (Arat, 1979a: 91).

Bakırsuğun: "Merih yıldızı" (Arat, 1979b: 55).

"uğıp bardı azraq oğundi yana / töpüdin sawılmış *bakırsuğuna*" (KB 4888) (Arat, 1979a: 488).

Cihan: "Âlem, kâinat, dünya, yeryüzü" (Arat, 1979b: 125, 126).

⁵³ *ajun*: *acun* → A4 (Arat, 1979a: 30/134 numaralı dipnot).

⁵⁴ *tilek*: *tilek* (satr altında Arap harfleriyle *utarid*) → A6 (Arat, 1979a: 30/136 numaralı dipnot).

“yaşık türtti yüzke sarıg za' faran / özin kıldı mina öngi teg *cihan*⁵⁵” (KB 4960) (Arat, 1979a: 495).

Karakuş: “Jüpiter gezegeni” (Arat, 1979b: 223).

“bağa kördi öngdün *ğara kuş* toğup / çopa keldi yirdin yalın teg bolup” (KB 5675) (Arat, 1979a: 563).

Kürüd: “Merih yıldızı” (Arat, 1979b: 303).

“üçünçi *kürüd*⁵⁶ keldi köksün yorır / çayuğa bu bağa yaşarmış çurır” (KB 133) (Arat, 1979a: 30).

Öngay⁵⁷: Müşteri, Jüpiter.

“anığda basa boldı ikinç *öngay*⁵⁸ / bir ewde çalır on adın iki ay” (KB 132) (Arat, 1979a: 30).

Sekentir: “Zühal yıldızı” (Arat, 1979b: 385).

“bularda eñg üstün *sekentir*⁵⁹ yorır / iki yıl sekiz ay bir ewde çalır” (KB 131) (Arat, 1979a: 30).

Sewit: “Zühre yıldızı” (Arat, 1979b: 394).

“sewüg yüz urundı bişinçi *sewit*⁶⁰ / sewe baçtı erse sen özni awıt” (KB 135) (Arat, 1979a: 30).

Yalçık: “Ay” (Arat, 1979b: 517).

“bularda eñg altın bu *yalçık*⁶¹ yorır / yaşık birle utru baçışsa tolır” (KB 137) (Arat, 1979a: 30).

3.3.2. Burç, Yıldız ve Takımyıldız Adları

Adğır: “Siriüs yıldızı” (Arat, 1979b: 5).

“yarudı basa yıldırık *adğır*⁶² bile / tizildi erentir özin belgüle” (KB 5676) (Arat, 1979a: 563).

⁵⁵ *cihan*: *cehan* → A21 (Arat, 1979a: 495/4960 numaralı dipnot).

⁵⁶ *kürüd*: *kürüd* (satır altında Arap harfleriyle *merriğ*) → A3 (Arat, 1979a: 30/133 numaralı dipnot).

⁵⁷ Sözcük, Kutadgu Bilig dizininde “yumuşak” (Arat, 1979b: 344) karşılığıyla verilmiştir. Tezcan da bu konuya işaret etmiş ve KB 132'deki karşılığın “Jüpiter (Müşteri) gezegeni” olması ve sözcüğün de ayrı bir madde başı ile gösterilmesi gerektiğini kaydetmiştir (Tezcan, 1981: 54).

⁵⁸ *öngay*: *ongğay* (satır altında Arap harfleriyle *müşteri*) → A2 (Arat, 1979a: 30/132 numaralı dipnot)

⁵⁹ *sekentir*: *sekendiz* (satır altında Arap harfleriyle *zühhal*) → A1; *seken tır* → B4 (Arat, 1979a: 30/131 numaralı dipnot).

⁶⁰ *sewit*: *sewid* (satır altında Arap harfleriyle *zühre*) → A5 (Arat, 1979a: 30/135 numaralı dipnot).

⁶¹ *yalçık*: *yalçık* (satır altında Arap harfleriyle *mah*) → A7 (Arat, 1979a: 30/137 numaralı dipnot).

Arslan: “Aslan burcu” (Arat, 1979b: 25)

“bu kün burcu *arslan* bu burc tepremez / ewi tepremezi üçün artamaz” (KB 834) (Arat, 1979a: 101).

Balık: “Balık burcu” (Arat, 1979b: 55).

“basa keldi oğlaq könek hem *balıq*⁶³ / bular toğdı erse yarudı qalıq” (KB 141) (Arat, 1979a: 31).

Buğdaybaşı⁶⁴: Başak burcu.

“kör arslan bile qoşnı *buğday başı*⁶⁵ / basa ülgü boldı çadan ya işi” (KB 140) (Arat, 1979a: 30).

Çadan⁶⁶: “Akrep burcu” (Arat, 1979b: 127).

“kör arslan bile qoşnı buğday başı / basa ülgü boldı *çadan*⁶⁷ ya işi” (KB 140) (Arat, 1979a: 30).

Erentir: “Terâzi burcu, müşteri (jüpiter) yıldızı⁶⁸” (Arat, 1979b: 157).

“közı yazkı yulduz basa uđ kelir / *erentir*⁶⁹ quçıq birle sançu yorır” (KB 139) (Arat, 1979a: 30).

“*erentir*⁷⁰ başı indı yirke yağuş / yaşıq baş kötürdi yüz açtı yaruq” (KB 6221) (Arat, 1979a: 616).

Kozi: “Koç burcu” (Arat, 1979b: 273).

“*kozi*⁷¹ yazkı yulduz basa uđ kelir / erentir quçıq birle sançu yorır” (KB 139) (Arat, 1979a: 30).

Könek: “Kova burcu” (Arat, 1979b: 276).

⁶² adğır: *adğır* (satır altında *yıldız*) → B8 (Arat, 1979a: 563/5676 numaralı dipnot).

⁶³ balıq: *balıq* (satır altında Arap harfleriyle *hut*) → A11 (Arat, 1979a: 31/141 numaralı dipnot).

⁶⁴ Sözcük, Kutadgu Bilig dizininde *buğday* “buğday” (Arat, 1979b: 113) karşılığıyla verilmiştir. Tezcan, bu madde başını *buğday başı* “Başak burcu, (Sünbüle, Virto)” (Tezcan, 1981: 36) olarak düzeltmiştir.

⁶⁵ buğday: *toqtı* → A10 (Arat, 1979a: 30/140 numaralı dipnot).

⁶⁶ Sözcük, Kutadgu Bilig dizininde *çadan* “çiyan, akrep” (Arat, 1979b: 127) başlığı altında verilmiştir.

⁶⁷ çadan: *çıdan* → A10 (Arat, 1979a: 30/140 numaralı dipnot).

⁶⁸ Tezcan, Kutadgu Bilig dizininde *erentir* için verilen “Terâzi burcu, müşteri (jüpiter) yıldızı” (Arat, 1979b: 157) anlamını kabul etmez; çünkü Terazi burcunun eserdeki adı *ülgü* (KB 140), Jüpiter’ininki ise *onğay*’dır (KB 132). Tezcan’a göre Arat, *erentir* sözcüğünü doğru olarak yalnızca KB 139’da “Cevzâ (İkizler burcu) ile karşılaşmıştır” ve dizinde de bu anlam verilmelidir (Tezcan, 1981: 39).

⁶⁹ erentir: *eren-tez* (satır altında Arap harfleriyle *cevza*) → A9 (Arat, 1979a: 30/139 numaralı dipnot).

⁷⁰ erentir: *eren-yez* → A29; *eren-tiz* → B5; *eren* → C10 (Arat, 1979a: 616/6221 numaralı dipnot).

⁷¹ közı: *kozi* (satır altında Arap harfleriyle *hamel*) → A9 (Arat, 1979a: 30/139 numaralı dipnot).

“basa keldi oğlak *könek*⁷² hem balık / bular toğdı erse yarudı alı” (KB 141) (Arat, 1979a: 31).

uı: “Yenge burcu (seretn)” (Arat, 1979b: 289).

“ozı yazı yulduz basa u kelir / erentir *uı*⁷³ birle sanu yorır” (KB 139) (Arat, 1979a: 30).

Kn: “Gne” (Arat, 1979b: 300, 301).

“yana ma bu *kn* burcı abit turur / bu abit tidkm tpi berk bolur” (KB 833) (Arat, 1979a: 100).

Olak: “Olak burcu (cedy).” (Arat, 1979b: 333).

“basa keldi *olak*⁷⁴ *knek* hem balık / bular toğdı erse yarudı alı” (KB 141) (Arat, 1979a: 31).

Seran: “Seretn burcu, yenge burcu” (Arat, 1979b: 392).

“bu ay burcı *seran* bu ew ewrilr / ewi ewrilr hem zi ewrilr” (KB 744) (Arat, 1979a: 91).

U: “Boa burcu” (Arat, 1979b: 488).

“ozı yazı yulduz basa *u*⁷⁵ kelir / erentir *uı* birle sanu yorır” (KB 139) (Arat, 1979a: 30).

lg: “Terazi (mzan) burcu” (Arat, 1979b: 505).

“kr arslan bile onı buday baı / basa *lg*⁷⁶ boldı aan ya ii” (KB 140) (Arat, 1979a: 30).

lker: “lker yıldıı” (Arat, 1979b: 505).

“yana krdi *lker*⁷⁷ sawılmı baı / toardın aan opmı rlep tuı” (KB 4889) (Arat, 1979a: 488).

Ya: Yay burcu⁷⁸.

⁷² *knek*: *knek* (satır altında Arap harfleriyle *delu*) → A11 (Arat, 1979a: 31/141 numaralı dipnot).

⁷³ *uı*: *uı* → A9 (Arat, 1979a: 30/139 numaralı dipnot).

⁷⁴ *olak*: *olak* (satır altında Arap harfleriyle *cediy*) → A11 (Arat, 1979a: 31/141 numaralı dipnot).

⁷⁵ *u*: *u* (satır altında Arap harfleriyle *sevr*) → A9 (Arat, 1979a: 30/139 numaralı dipnot).

⁷⁶ *lg*: *lg* (satır altında Arap harfleriyle *mizan*) → A10 (Arat, 1979a: 30/140 numaralı dipnot).

⁷⁷ *lker*: *l-key* → A34; *rker* → B12 (Arat, 1979a: 488/4889 numaralı dipnot).

⁷⁸ Szck, Kutadgu Bilig dizininde *ya* “veya” (Arat, 1979b: 511) karılııyla verilmitir. Szck, “Yay burcu, Sagittarius” karılıı ile ayrı bir madde baı yapılmalıdır (Tezcan, 1981: 69).

“kör arslan bile koşnu buğday başı / basa ülgü boldı çağan *ya işi*” (KB 140) (Arat, 1979a: 30).

Yaşık: Güneş (Arat, 1979b: 530).

“*yaşık*⁷⁹ yandı bolğay yana ornınga / balık kuğrukındın koşu burnınga” (KB 66) (Arat, 1979a: 24).

Yıldırık: “Yıldırık yıldızı; bk. adğır” (Arat, 1979b: 539).

“yaradı basa *yıldırık*⁸⁰ adğır bile / tizildi erentir özin belgüle” (KB 5676) (Arat, 1979a: 563).

Yitiken: “Yedi kardeşler, büyük ayı burcu” (Arat, 1979b: 548).

“*yitiken*⁸¹ kötürdi yana baş örü / tönğitti yana yıldırık adğır naru” (KB 6220) (Arat, 1979a: 616).

Kutadgu Bilig'de geçen gök cisimlerinin büyük bir bölümünün yer aldığı “Yiti Yulduz On İki Ükekni Ayur” adlı parçada, öncelikle âlemi, gökyüzünü, geceyi ve gündüzü, yıldızları Tanrı'nın yarattığı, bu yıldızların farklı niteliklerde ve işlevlerde olduğu belirtilmiş; yıldızlar, birer beyitle gökyüzündeki yerlerine göre en üsttekenden başlayarak sıralanmıştır. Her beyitte, anılan yıldızın kimi özelliklerine de değinilmiştir. Yıldızlardan sonra on iki burçtan söz edilmiş; burçlar, gökyüzündeki dizilişlerine göre sıralanmış; onların üçerli gruplara (bahar, yaz, sonbahar, kış ~ ateş, su, yel, toprak) ayrıldıkları ve birbirlerine göre durumları dile getirilmiştir. Metinde, bu bölüm dışındaki yıldız ve burç adlarının ise genellikle geçen bir zaman dilimini belirginleştirmek için kullanıldığı, yıldız ya da burç hareketlerinin birer işaret olarak algılandığı görülür.

Yusuf Has Hacib'in eserde belirttiği yedi yıldız Ay [(Ay (KB 4, 325, 1254, 2843, 3451 vd.), Yalçık (KB 137)], Güneş [Kün (KB 325, 1072, 2437, 3724, 4872 vd.), Yaşık (KB 66, 3283, 4960, 5359, 5669 vd.)], Jüpiter [Karakuš (KB 5675, 6219), Onğay (KB 132)], Merkür [Arzu tilek (KB 136)], Merih [Bağırsuğun (KB 4888), Kürüd (KB 133)], Satürn [Sekentir (KB 131)], Venüs [Sewit (KB 135)]⁸²; on iki burç ise Akrep [Çađan (KB 140, 4889)], Aslan [Arslan (KB 140, 834)], Balık [Balık (KB 66, 141)], Başak [Buğdaybaşı (KB 140)] Boğa [Uđ (KB

⁷⁹ yaşık: *yaşık* (satır altında Arap harfleriyle *afıab*) → A20; *yaşık* (satır altında *kün*) → B13 (Arat, 1979a: 24/66 numaralı dipnot).

⁸⁰ yıldırık: *yıldırık* → A14; *yıldırık* (satır altında *yıldırık*) → B8; *yıldırık* → C17 (Arat, 1979a: 563/5676 numaralı dipnot).

⁸¹ yitiken: *yediken* → A28 (Arat, 1979a: 616/6220 numaralı dipnot).

⁸² Sözü edilen yedi yıldız, İran mitolojik inancında “*heft ahter* ‘yedi yıldız, yedi gezegen’” olarak adlandırılmakta; bu gök cisimleri için “ulu atalar, yedi atalar, atalar, yedi babalar/atalar, yedi ayna, yedi hanım, yedi ejderha, yedi gözcü, yedi baba, yedi parlayan, yedi kumandan, yedi felekler vb.” adları da kullanılmaktadır. Her biri ayrı bir gök tabakasında (“*heft âsumân* ‘yedi gök’”) bulunan “*Mâh* (Ay), *Tir* (Utarit/Merkür), *Nâhid* (Zühre/Venüs), *Behrâm* (Merih/Mars), *Bercis* (Müşteri/Jüpiter), *Keyvân* (Zühal/Satürn), *Şems* (Güneş)” gezegenlerine ilk kez Sümerlerin dikkat ettiği ve tapıldığı belirtilmektedir (Yıldırım, 2008: 363, 364).

139)], *İkizler* [Erentir (KB 139, 5676, 6221)], *Koç* [Kozı (KB 66, 139)], *Kova* [Könek (KB 141)], *Oğlak* [Oğlak (KB 141)], *Terazi* [Ülgü (KB 140)], *Yay* [Ya (KB 140)], *Yengeç* [Kuçık (KB 139), Serşan (KB 744)] olarak sıralanmıştır. Bunlar dışında *Sirius* [Adğır (KB 5676, 6220)], *Ülker* [Ülker (KB 4889, 6216)], *Süheyl* [Yıldırık (KB 5676, 6220)], *Büyükayı* [Yitiken (KB 6220)] da eserde adı geçen diğer yıldızlar ya da takımyıldızlardır⁸³. *Kutadgu Bilig*’deki kimi örneklerde ise aynı gök cisimi için iki farklı ad kullanılmıştır: *Ay*, *Yalçık* (Ay), *Kün*, *Yaşık* (Güneş), *Bakırsuğun*, *Kürüd* (Merih), *Karakuş*, *Ongay* (Jüpiter); *Kuçık*, *Serşan* (Yengeç burcu).

Kutadgu Bilig’de, mesnevi geleneğine uygun olarak girişte bulunan Tanrı’nın, peygamberin, dört halifenin ve hükümdarın övgüsünü izleyen özel bir bölümde, yıldızların ve burçların türlü nitelikleri, işlevleri, gökyüzündeki yerleri ve sıraları belirtilmiş; ayrıca gök cisimleri, türlü açılardan sınıflandırılmıştır. Bununla birlikte eserde, kimi zaman dilimlerinin belirlenmesi için bu gök cisimlerinin hareketlerine başvurulması, söz konusu kavramların Türk kültüründeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Güneş ve ayla birlikte diğer gök cisimlerinin en eski dönemlerden beri insanların ilgisini çektiği, bunların hareketlerinin izlendiği, türlü biçimlerde yorumlandığı bilinmektedir. Türkler arasında da buna koşut bir sürecin izlendiği söylenebilir. Örneğin eski Türk inancında güneş ve ay ile birlikte yıldızlar ve gezegenler kutsal sayılmış; Hunlarda belirlenen bu tür inanç ve uygulamalar, daha sonra devlet kuran Türklerde de devam etmiştir. Örneğin güneş ve ay kültürüne “Uygurlarda, Slavlaşmadan önceki dönemin Bulgarlarında, Kırgızlarda, XII. yüzyılda Kimeklerde” rastlanmıştır. Kırgızların “Venüs ve Satürn’ü ululadıkları, Mars’ı ise uğursuz saydıkları” bildirilmektedir (Günay ve Güngör, 2009: 70, 71). Bayat’a göre ise Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*’de güneş, ay, yıldızlar ve burçlarla ilgili verdiği bilgilerle “dünya modelinin astral külte dayalı şemasını çizmeğe” ve “dünya modelinin mitolojik ve İslami görüşlerini birleştirmeye” çabalamıştır (Bayat, 2011: 93).

⁸³ On iki burcun oluşturduğu “takımyıldız ailesi”ne “burçlar kuşağı” adı verilmektedir. Bu kuşakta yer alan takımyıldızları, “*Aslan* (Esed, Leo), *Başak* (Bakire, Sünbüle, Hüşe, Azrâ, Salkım, Virgo), *Terazi* (Ülgü, Karakuş, Mizân, Terâzû-i Çerh, Terâzû-i Felek, Libra), *Akrep* (Akreb, Çadan, Çıyan, Kuyruklu, Uzun Kuyruklu, Scorpius), *Yay* (Nişancı, Kavis, Râmî, Sagittarius), *Oğlak* (Teke, Büz, Büzgâle-i Felek, Cedî, Capricornus), *Kova* (Saka, Könek, Delv, Aquarius), *Balık*lar (Hût, Hût-i Gerdûn, Pisces), *Koç* (Kozı, Hamel, Kebş, Bere, Bere-i Felek, Aries), *Boğa* (Ud, Sevir, Öküz, Taurus), *İkizler* (Cevzâ, Tevemîm, Sevemâni, Dü-Peyker, Etev’emân, Gemini), *Yengeç* (Kuçık, Seretân, Keşef, Cancer)” adlarıyla bilinir. *Kutadgu Bilig*’de geçen diğer yıldızların ya da takımyıldızların adları ise “*Sirius* (Akyıldız, Şuarâ-i yemânî, Şirâ-i yemânî, Köpekyıldızı, Ubûr, Canicula, Aschere), *Ülker* (Yedikızkardeş, Pervîn, İkd-i Pervîn, Peren, Süreyyâ, Pleiades), *Yıldırak* (Adğır, Süheyl-i Yemâni, Süheyl, Kanapus, Canopus, Suhail), *Yitiken* (Büyük kepçe, Büyükayı, Yediger yıldız, Yedigir, Yedi uyuyanlar, Yedikardeş, Yitiken, Yedi yârân, Heftevrenç)”dir (Pultar, 2007: 2 vd.).

3.4. Etnik Unsurların Adları

Kutadgu Bilig'in söz varlığında ulus, kavim, boy adları ile bunlara mensup kişileri karşılayan 6 özel ad bulunmaktadır.

3.4.1. Ulus Adları

Tejik: “Tacik, Fars” (Arat, 1979b: 434).

“*tejikler*⁸⁴ bitigde bitimiş munı / bitigde yoğ erse kim uğğay anı” (KB 282) (Arat, 1979a: 43).

Türk: “Türk” (Arat, 1979b: 481).

“yime yağış aymış bu *türk*⁸⁵ buyruğı / ” (KB 1163) (Arat, 1979a: 133).

Kutadgu Bilig'de kullanılan ulus adlarından *Tejik*, “Tacik, Fars” (Arat, 1979b: 434) karşılığındadır. Metinde üç kez örneklenen sözcüğün geçtiği ilk iki beyit (KB 280, 282), Alp Er Tonğa ile ilgilidir. Bu beyitlerde, Alp Er Tonğa'ya Efrasiyab adını verenlerin ve onu yazıya geçirenlerin Tejikler olduğu belirtilir. Sözcüğün yer aldığı diğer beyitte (KB 3265) ise Tejik âlimlerinin övgüsü yapılır, onların ün sahibi oldukları belirtilerek dediklerinin dinlenmesi öğütlenir. Metinde, dördü manzum ve mensur ön sözlerde olmak üzere toplam 8 kez kullanılan (KB A14, B15, B19, B33, 276, 277, 1163, 3817) *Türk* sözcüğünün özellikle olumlu yönleri ve üstünlükleri belirtilen bey, vezir, han gibi unvanlara sahip kişiler için kullanılması; Türk olduğu belirtilen bu kişilere ait sözlerin övülmesi dikkat çekicidir. Sözcük, bir beyitte de “Türkçe” karşılığındaki “Türkler tili” sözünde geçmiştir.

3.4.2. Kavim, Boy Adları

‘**Ad:** “Âd (Yemen’de bir kavmin adı)” (Arat, 1979b: 4).

“tutayın ya kısra ya kıyşarça boldum / ya şeddad-u ‘*ad* teg tağı uçmağ ittim” (KB 6547) (Arat, 1979a: 646).

Çigil: “Çigil (bir Türk boyu)” (Arat, 1979b: 132).

“negü tir eşitgil biliglig *çigil*⁸⁶ / biligsiz eşitgil boyun bir egil” (KB 3491) (Arat, 1979a: 350).

Tawğaç⁸⁷: “Tavğaç, Türklerden bir bölük” (Arat, 1979b: 429).

⁸⁴ tejikler: tecik-ler → A31 (Arat, 1979a: 43/282 numaralı dipnot).

⁸⁵ türk: terek → A14 (Arat, 1979a: 133/1163 numaralı dipnot).

⁸⁶ çigil: çegil → A21 (Arat, 1979a: 350/3491 numaralı dipnot).

⁸⁷ Metinde toplam dört kez geçen sözcüğün üçü, “Tawğaç Buğra Han” (KB A25), “Tawğaç Kara Buğra” (KB B60), “Tawğaç Uluğ Buğra Han” (KB 88) adlarında yer almıştır. Bir kullanımda ise indekste verilen anlamın dışında olmak

“yağız yir yaşıl torğu yüzke badı / hıtay arķışı yağtı *tawğaç eği*” (KB 68) (Arat, 1979a: 24).

Yağma: “Yağma (bir Türk kavminin adı)” (Arat, 1979b: 514).

“negü tir eşit yakşı *yağma* begi / kamuğ iş içinde yetilmiş ögi” (KB 4947) (Arat, 1979a: 494).

Metinde tek kullanımı belirlenen (KB 6547) ‘*Ad*, Kur’an’da da sözü edilen “eski bir Arap kavmi”dir. Tarihçilerin ve müfessirlerin iki bölüme ayırdığı bu kavmin “‘*Âd-ı ûlâ*” adıyla bilinen bölümü, kendisine peygamber olarak gönderilen Hz. Hud’u yalanladığı ve onun dinini inkâr ettiği için cezalandırılmıştır. Kavmin yaşadığı yer, birçok uzmana göre Yemen’dir (Kırca, 1988: 333, 334). *Kutadgu Bilig*’de bu kavmin adı, hükümdarı Şeddat ile aynı beyitte geçmektedir. Yusuf Has Hacib’in yaşlılığını anlattığı bölümde (“Yigitlikke Açıp Awuçğalıķın Ayur” KB E-I 6521-6564; Arat, 1979a: 644-647) yer alan bu beyitte, Şeddat’ın yaptırdığı rivayet edilen cennet bahçesine gönderme yapılmıştır. İrem Bağı, bu hükümdarın “yeryüzünde cennet oluşturma düşüncesi ile inşa ettirdiği bahçe”nin adıdır (Ağca, 2004: 399). Doğu-İslam edebiyatında da İrem, daha çok “Bâğ-ı İrem” biçimiyle “mutluluk verici, mamur ve gösterişli binaları, evleri vb. yerleri ifade eden bir mazmun”dur (Harman, 2000: 443). Yusuf Has Hacib de ‘*Ad*, *Şeddat* ve *uçmağ* kavramlarını, dünyanın geçiciliğini belirtmek için kullanmış; Şeddat’ınki gibi bir cennet yaptırılsa bile sonun yine toprak olduğunu vurgulamıştır (KB 6552).

Kutadgu Bilig’de geçen *Çigil* ve *Yağma*, Karahanlıları oluşturan boylar arasında sayılmaktadır. Karahanlıların Karluk ya da Yağma boylarından çıktığı yönünde iki ayrı tez bulunmakla birlikte Ercilasun, bu devleti oluşturan asıl boyların “Yağmalar, Karluklar ve Karluklardan ayrılıp müstakil boylar hâline gelen Çigiller ve Tohsılar olduğu” görüşündedir (Ercilasun, 2008: 287, 288). Çigil’in metinde iki örneği belirlenmiştir. Bu örneklerin birinde (KB 3491), söz konusu boy mensubunun “bilgili” olduğu belirtilmiş; bilgisizlerin onu dinlemesi ve ona boyun eğmesi öğütlenmiştir. Çigil, diğer kullanımda (KB 4448) ise tam tersine “bilgisiz” sıfatıyla nitelenmiştir⁸⁸. Yağma sözcüğü de metinde bir kez olmak üzere Yağma beyinin övüldüğü ve söylediklerinin dinlenmesinin öğütlendiği bir beyitte (KB 4947) yer almaktadır. Bu beyitte Yağma beyi, “her türlü işe akli eren” (Arat, 1991: 357) biri olarak gösterilmiştir. Yağma ve Çigil boyları, Divan’da da geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud; “Türklerin tabakaları ve boyların açıklanması hakkında” ve “Türk lehçeleri hakkında” başlıklarını taşıyan iki bölümde, bu

üzere “Çin” karşılığındadır: “Kara yer yüzüne yeşil ipek bağladı; hıtay kervanı da bunun üstüne *çin* kumaşı yaydı.” (Arat, 1991: 17).

⁸⁸ Sözcüğün geçtiği “tilin edğü sözle işinsinmegil / basınğan bolurlar biligsiz çigil” (Arat, 1979a: 447) beytini Arat, “Onlara tatlı söz söyle, fakat onlara arkadaş gibi hareket etme; bunlar câhil ve haşin insanlardır” (Arat, 1991: 322) biçiminde çevirmiştir.

boyların buldukları yeri belirtmiş ve dillerinden söz etmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 10, 11).

Kutadgu Bilig dizininde dört örneği belirlenen *Tavgaç*, üç yerde (KB A25, B60, 88) eserin sunulduğu Tavgaç Buğra Han için kullanılmıştır. Bu sözcüğün bir etnik unsur için kullanıldığı örnek ise KB 68’de geçen ve Arat’ın “Çin kumaşı” (Arat, 1991: 17) biçiminde çevirdiği “*tavgaç eği*” tamlamasıdır. EDPT’ye göre Tavgaç, Çincedeki adı “*t’o po*” olan bir Türk boyudur. Bu sözcük, Köktürk ve Uygur metinlerinde “Çin, Çinli” karşılıklarında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 438). Tavgaç, Divan’da “Maçin’in adı, yukarı Çin; o diyarlarda oturan bir Türk boyunun adı; Çinli” biçimlerinde tanımlanmış; meliklere “Tavgaç Xan” denildiği, bunun ise “ülkesi eski ve büyük” anlamına geldiği belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 197, 198). Genç, Karahanlılarda “Tavgaç (Tamgaç, Tabgaç, Tafgaç)” sözcüklerinin unvan olarak kullanılışını ve Tavgaç Han’ın hükümdarlara verilen bir unvan oluşunu Divan’a dayandırarak verir. Genç’e göre Kâşgarlının bu sözlerinden hareketle Karahanlıların “saltanatlarının köklerinin eskiliğine” inandıkları ve “kendilerini Çin’in (Aşağı Çin) hâkimleri olarak” kabul ettikleri sonucu çıkarılabilir. Bu doğrultuda Karahanlıların kullandığı başka bir unvan olan “*melikü’l-maşrık ve’s-sîn*” de Tavgaç Han’ın Arapçaya çevirisidir (Genç, 2002: 83, 84).

3.5. Din ve Mezhep Adları ile Bunların Mensuplarını Karşılamanın Sözcükler

Kutadgu Bilig’de, din ve mezheplerle bunların mensuplarını karşılayan özel adların sayısı 3’tür:

‘**Alevi**: “Alevi, Ali ile Fatma neslinden olanlar” (Arat, 1979b: 16).

“*‘aleviler*⁸⁹ birle neteg katılğusun ayur” (KB C57) (Arat, 1979a: 14).

Müsülman: “Müslüman” (Arat, 1979b: 323).

“*müsülman müsülman* bile ol kıadaş / kıadaşka kıatılma ulam eğgüleş” (KB 5490) (Arat, 1979a: 546).

Müsülmanlık: “Müslümanlık” (Arat, 1979b: 323).

“*müsülmanlık* açğıl şeri’ atnı yağ / atnğ bolğa eğgü özünğ bolğa keğ ” (KB 5488) (Arat, 1979a: 545).

Kutadgu Bilig’de ilişkide bulunulacak türlü halk kitlelerinin (âlimler, tabipler, müneccimler, şairler, çiftçiler, satıcılar, fakirler vb.) özelliklerini, ne tür işlerle uğraştıklarını, bu

⁸⁹ B’de bu bap yer almamaktadır; A’da ise bu sözcük için satır altında Arap harfleriyle *seyyid* yazılıdır (Arat, 1979a: 14/57 numaralı dipnot).

zümrelere ait kişilere nasıl davranılması gerektiğini işleyen bölümlerden biri (“Aleviler Birle Katılmağnı Ayur” KB D-L 4336-4340; Arat, 1979a: 436), Alevilerle ilgilidir. Eserde biri bapların fihristinde olmak üzere iki kez kullanılan (KB C57, L) ‘*Alevi*’ sözcüğü, beş beyitlik bu bölümün başlığında yer almaktadır. Bu bölümde, Aleviler “sawçı urğı” (peygamber soyu) (KB 4337) olarak tanımlanmış; Alevilere saygı gösterilmesi, yardımcı olunması, onların çok sevilmesi öğütlenmiştir (Arat, 1979a: 436). Arat’ın “Ali-evlâdı” (Arat, 1991: 313) biçiminde çevirdiği Alevi’nin sözlük anlamı “Ali’ye mensup” olmakla birlikte “Hz. Ali soyundan gelenler” anlamındaki bu terimin İslam kültüründe “siyasî, tasavvufî ve itikadî anlamda” kullanıldığı da görülür (Ocak, 1989: 368, 369).

İslami dönem metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de geçen *Müsülman* sözcüğü, genel olarak bu dinin mensuplarına ilişkin değerlendirmelerin yer aldığı, onlara yarar sağlayacak kimi eylemlerin uygun görülüp öğütlendiği beyitlerde kullanılmıştır. Metinde on iki kez⁹⁰ (KB 3250, 3503, 3929, 4809, 4991, 4991, 5489, 5490, 5490, 6440, 6481, 6482) geçen sözcüğün bulunduğu beyitlerde; Müslümanlara yardım edilmesi, onların sevindirilmesi, sıkıntılarının giderilmesi ve rahatsız edilmemesi gerektiği, Müslümanların birbiriyle kardeş olduğu ve iyi geçinmesi gerektiği, Müslümanlar için bu dünyanın boğuculuğu ve burada huzur bulunamayacağı, zamanın bozukluğu nedeniyle Müslümanların zor durumda ve karışıklık içinde olduğu vb. vurgulanmıştır.

Metinde tek örneği olan *Müsülmanlık* (KB 5488), ülkeyi düzene sokma yöntemlerinden söz edilen bir parçada [“Ögdülmiş İligke İl İtgü Törüsün Ayur” KB D-LXXII 5467-5631; Arat, 1979a: 543-559] yer almıştır. Söz konusu beyite göre Müslümanlığın açılması ve şeriatın yayılması, iyi bir kişi ve iyi bir ad sahibi olmayı sağlamaktadır.

3.6. Eser Adları

Kutadgu Bilig’de 2 eser adı kullanılmıştır⁹¹:

Qur’an: “Kuran-ı Kerim” (Arat, 1979b: 292).

“fesağ fişk üni kör uğıtmaz kiçe / anı ‘ilm-ü *kur’an*⁹² üni az çıça” (KB 6483) (Arat, 1979a: 640).

Quradgu Bilig: *Kutadgu Bilig*.

⁹⁰ Kutadgu Bilig dizininde, metindeki “müsülman müsülman bile ol kadaş / kadaşka katılma ulam edgüleş” (KB 5490) (Arat, 1979a: 546) beytinde geçen “müsülman” sözcüğü için üç kullanım belirlenmiştir (Arat, 1979b: 323).

⁹¹ Bu sayıya, Kutadgu Bilig’i karşılayan özel ad işlevli örnekler dâhil edilmemiştir.

⁹² Qur’an: *kurkan* (satır altında Arap harfleriyle *kur’an*) → A16 (Arat, 1979a: 640/6483 numaralı dipnot).

“kitab atı urdum *ḳutaḍḡu bilig*⁹³ / ḳutaḍsu oḳıḡlıḳa tutsu elig” (KB 350) (Arat, 1979a: 49).

Ḳur'an, İslam dininin kutsal kitabıdır. Metinde tek kullanımı belirlenen (KB 6483) sözcüğün geçtiği beyit, “zamanın deḡiştiiḡi, dñnyanın bozulduḡu, Müslümanların karıştıḡı, Müslüman mallarının yağmalandıḡı, fesadın ve haramın arttıḡı vb.” söylenerek kimi şikâyetlerin dile getirildiḡi bir bölümde (KB 6451-6494; Arat, 1979a: 637-641) yer almaktadır. Buna göre belirtilen olumsuzluklarla birlikte artık “ilim ve Kur'an sesi” de yeterince duyulmamaktadır. Söz konusu gelişmeleri kıyamet (“uluḡ kün”) belirtileri arasında sayan Yusuf Has Hacib, Tanrı'dan bunları ortadan kaldırmasını diler.

Metinde ikisi manzum ve mensur ön sözlerde (KB A22-23, B30) olmak üzere toplam dört kez kullanılan *Ḳutaḍḡu Bilig*, çalışmamıza konu olan eserdir. Yusuf Has Hacib, bu kullanımlardan örneḡin Buḡra Han'ın övüldüḡü bölümde (“Yaruḳ Yaz Faşlın Uluḡ Buḡra Hın Ögdisin Ayur” KB D-IV 63-123; Arat, 1979a: 23-29), eserini bir hediye olarak nitelendirir ve Buḡra Han'a sunulan pek çok hediye arasında, kendisinininkini ebedî olması açısından ayrı bir yere koyar (KB 112-113). Diḡer bir parçada ise (“Kitab Atı Yörüḡin Yime Awuçḡalıḡın Ayur” KB D-XI 350-397; Arat, 1979a: 49-54) kitabın adını bu şekilde koyduḡunu belirterek kitabının “okuyana kutlu olmasını ve onun elinden tutmasını” ister (KB 350).

3.7. Dil Adları

Kutaḍḡu Bilig'de 4 dil adı geçmektedir:

‘**Arabça:** “Arapça, Arap dili” (Arat, 1979b: 22).

“*arabça* tejikçe kitablar öküş / biziḡ tilimizçe bu yumḡı uḡuş” (KB B73) (Arat, 1979a: 10).

Tejikçe: “Farsça” (Arat, 1979b: 434).

“*arabça tejikçe*⁹⁴ kitablar öküş / biziḡ tilimizçe bu yumḡı uḡuş” (KB B73) (Arat, 1979a: 10).

Türkçe ~ Türki: “Türkçe” (Arat, 1979b: 481).

“muḡar meḡzetü aydı *türkçe* meşel / başında keḡürmiş bu köḡçin saḡal” (KB 1798) (Arat, 1979a: 197).

“... iranlıḡlar şahname-i *türki* atamışlar...” (KB A21) (Arat, 1979a: 2).

⁹³ *ḳutaḍḡu* → *ḳudadḡu* (sıtr altında Arap harfleriyle *ya'ni huçeste*) A7 (Arat, 1979a: 49/350 numaralı dipnot).

⁹⁴ tejikçe: *tecik-çe* → A1; *tejikçe* → C13 (Arat, 1979a: 10/73 numaralı dipnot).

Kutadgu Bilig'de birer kez kullanılan ‘*Arabça* ve *Tejikçe*, sonradan eklendiği kabul edilen manzum ön sözdeki bir beyitte (KB B73) yer almıştır. Bu beyitte, her iki dille yazılan kitapların çokluğu ve bu kitapların bütün hikmetleri içerdiği belirtilmektedir. Arapça ve Farsçanın dönemsel ve bölgesel etkinliği, bu yönüyle esere de yansımıştır.

Türkçe, metinde 9 örnekte kullanılmıştır. İki tanesi ön sözlerde bulunan (KB A31, B75) bu kullanımların beşi (KB 273, 319, 667, 880, 1798, 1826); dinlenmesi, okunması, uyulması vb. öğütlenen Türkçe atasözlerinin örneklenmesiyle ilgilidir. Türkçenin metindeki son kullanımı (KB 6617), Yusuf Has Hacib’in kendine seslenerek öğüt verdiği son bölümde (“Kitab İdisi Yusuf Uluğ Hacib Öziñge Pend Birür” KB E-III 6605-6645; Arat, 1979a: 650-654), onun “Türkçe söz”ü nasıl kullandığına ilişkin bir değerlendirmedir. Metinde bir kez geçen (KB A21) *Türki* ise mensur ön sözde, *Kutadgu Bilig* için İranlıların kullandığı *Şahname-i Türki* adında bulunmaktadır.

3.8. Metinde Özel Ad İşleviyle Kullanılan Adlar, Unvanlar, Lakaplar, Sıfatlar

Kutadgu Bilig'de özel ad işleviyle kullanılan 28 örnek belirlenmiştir:

‘**Atık**’: “Eski, kadim (sahâbenin en eskisi olan Ebû Bekir Sıddık’ın lakabıdır)” (Arat, 1979b: 36).

“‘*atık* erdi aşnu kamuğda oza / bayatka bütügli köñgöl til tüze” (KB 51) (Arat, 1979a: 22).

Ayinü’l-Memleke⁹⁵: *Kutadgu Bilig* için kullanılan adlardan biri.

“... maçin melikiniñ hükemaları *ayinü’l-memleke*⁹⁶ tidiler...” (KB A19, A20) (Arat, 1979a: 2).

Bayat: kadim (Tanrı)” (Arat, 1979b: 66).

“apa yazdı erse *bayat* kınadı / bu dünyağ tünek kıldı erlig idi” (KB 3520) (Arat, 1979a: 353).

Çomaq: “Müslüman” (Arat, 1979b: 132).

“bu munça isinmek azu tımlımağ / tilek iki boldı ay ersig *çomaq*” (KB 4701) (Arat, 1979a: 471).

Edebü’l-Müluk: *Kutadgu Bilig* için kullanılan adlardan biri.

“... çinliğlar *edebü’l-müluk*⁹⁷ atadılar...” (KB A19) (Arat, 1979a: 2).

⁹⁵ Sözcük, *Kutadgu Bilig* dizininde *ayin* “Örf, âdet, tarz” (Arat, 1979b: 47) başlığı altında verilmiştir.

⁹⁶ *ayinü’l-memleke*: *ayinül-memleket* → A7-8; *eminü’l-memleke* → C13 (Arat, 1979a: 2/19-20 numaralı dipnot).

Enîsü'l-Memalik: “Enîsü'l-memâlik (Maçinlilerin *Kutadgu Bilig*'e verdikleri ad).” (Arat, 1979b: 150).

“çiniler edebü'l-müluk tip ayar / maçınlar *enisü'l-memalik* atar” (KB B28) (Arat, 1979a: 6).

Faruğ: “Haklıyı haksızdan ayırmakta pek mâhir olan, Hz. Ömer'in lâkâbı” (Arat, 1979b: 166).

“basa *faruğ* erdi kişi ödrümi / tili köngli bir teg buğun ködrümi” (KB 53) (Arat, 1979a: 22).

Ġafur⁹⁸: “Mağfîret eden, acıyan” (Arat, 1979b: 169).

“kuluñg men idim sen mañga ay *ğafur* / mini yarlıkağıl yazuğum keçür” (KB 6511) (Arat, 1979a: 642).

Ĥabib: “Sevgili, Hz. Peygamber” (Arat, 1979b: 171).

“bular ehl-i beyt ol ĥabibka kadaş / *ħabib* sawçı ĥağğı üçün sew adaş” (KB 4339) (Arat, 1979a: 436).

Ĥağğı'l-yakın⁹⁹: “İnsanın kendi nefsinde ispatlanmış bilgi” (Arat, 1979b: 173).

“ay iç taş biligli ay *ħağğı'l-yakın*¹⁰⁰ / közümde yırağ sen köngülke yakın” (KB 11) (Arat, 1979a: 18).

Ĥalîk¹⁰¹: “Yaradan, yaratıcı; Allah” (Arat, 1979b: 174).

“törümiş neñg erse yoğalgu turur / törütügli *ħalîk*¹⁰² ne kolsa kılur” (KB 692) (Arat, 1979a: 85).

Ĥaydar: “Haydar, Hz. Ali” (Arat, 1979b: 177).

“özüm *ħaydar* erse yaşın teg kılıçlığ / ya rüstemleyü men ajunda çawıqtım” (KB 6549) (Arat, 1979a: 646).

⁹⁷ edebü'l-müluk: *edeb-bül-müluk* → A6 (Arat, 1979a: 2/19 numaralı dipnot).

⁹⁸ Sözcük (El-Ġafür), esmayihüsnadan biridir ve Türkçenin tarihî yazı dillerinde “örtgen, yazuğ örtgen, yarlıkağan örtgen, yarlıkağan, ulaşı yarlıkağan; yarlıgayıcı” (Ata, 2007: 139, 140) gibi karşılıkları bulunmaktadır.

⁹⁹ Terim, “kalp ile sezilip bizzat duyulan ve basiretle müşahade olunarak yaşanmak suretiyle hasıl olan bilgi mertebesi” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu mertebeye ulaşan kimselere ise “ehl-i marifet ve arif” denir (Karaman, 2010: 220, 221). *Kutadgu Bilig*'de, bu sözcüğün Tanrı'ya hitaben ve onun yerine kullanıldığı anlaşılıyor. Nitekim geçtiği beyit, “Teñgri ‘Azze ve Celle Ögdisin Ayur” bölümündedir ve bu beyit de Türkiye Türkçesine “Ey içi dışı bilen, ey hakku'l-yakın; gözden uzaksın, fakat gönüle yakınsın.” (Arat, 1991: 12) biçiminde çevrilmiştir.

¹⁰⁰ ĥağğı'l-yakın: *ħağğı'l-yakın* (satur altında Arap harfleriyle *ħağğı'l-yakın*) → A1(Arat, 1979a: 18/11 numaralı dipnot).

¹⁰¹ Sözcük (El-Ĥalîk), esmayihüsnadan biridir ve Türkçenin tarihî yazı dillerinde “törütgen, törütügli; yaratğan; yaradıcı” (Ata, 2007: 142) gibi karşılıkları bulunmaktadır.

¹⁰² ĥalîk: *ħalîk* → A24 (Arat, 1979a: 85/692 numaralı dipnot).

İdi: “Sâhip; Rab, Tanrı” (Arat, 1979b: 187, 188).

“cefalığ ajundın kötürdüm köngül / vefalığ *ığimke* sığındım amul” (KB 3790) (Arat, 1979a: 381).

Kerim¹⁰³: “Kerim” (Arat, 1979b: 241).

“bayattın kolu birsü yazuqlarım / du‘ a birle bolğay keçürgey *kerim*¹⁰⁴” (KB 5667) (Arat, 1979a: 563).

Menğü: “Sonsuz, ebedî” (Arat, 1979b: 313).

“neteg tapnuğay men bu ol çın sözüüm / aya *menğü*¹⁰⁵ muñgsuz bu muñgluğ özüm” (KB 3055) (Arat, 1979a: 314).

Muñgsuz¹⁰⁶: “Tasasız, kedersiz” (Clauson, 1972: 351).

“neteg tapnuğay men bu ol çın sözüüm / aya menğü *muñgsuz* bu muñgluğ özüm” (KB 3055) (Arat, 1979a: 314).

Pendname-i Müluk¹⁰⁷: *Kutadgu Bilig* için kullanılan adlardan biri.

“... ba‘ zıları ma *pendname-i müluk* timişler...” (KB A22) (Arat, 1979a: 2).

Rab: “Rab, Tanrı” (Arat, 1979b: 374).

“sini teg basutçı mañğa birdi rab¹⁰⁸ / umar men tilese tilek birge tip” (KB 5612) (Arat, 1979a: 557).

Resul: “Resûl, Hz. Muhammed” (Arat, 1979b: 374).

“dürud ol öğürmiş *resülka* selam / yine işleriñge selam hem ulam” (KB B7) (Arat, 1979a: 4).

Sawçı: “Elçi, peygamber” (Arat, 1979b: 384).

“sewüg *sawçı* ıdı bağırsağ ıdı / buğunda talusı kişide keği” (KB 34) (Arat, 1979a: 20).

Şahname: “Şehname” (Arat, 1979b: 414).

“iranlığlar *şahname* tirlir muñğar / turanlığ kutağgu bilig tip uçar” (KB B30) (Arat, 1979a: 6).

¹⁰³ Sözcük (El-Kerim), esmayihüsnadan biridir ve Türkçenin tarihî yazı dillerinde “uluğ kerim; yağı, keremlüğ, kerim; keremlü” (Ata, 2007: 144, 145) gibi karşılıkları bulunmaktadır.

¹⁰⁴ kerim: idim → C9 (Arat, 1979a: 563/5667 numaralı dipnot).

¹⁰⁵ menğü: menggü → B4, C13 (Arat, 1979a: 314/3055 numaralı dipnot).

¹⁰⁶ Sözcük, esmayihüsnadan “El-Gani” karşılığındadır (Ata, 2007: 140).

¹⁰⁷ Sözcük, Kutadgu Bilig dizininde *pendname* “pendnâme” (Arat, 1979b: 373) madde başı altında verilmiştir.

¹⁰⁸ rab: rab → A28 (satır altında Arap harfleriyle *rab*) (Arat, 1979a: 557/5612 numaralı dipnot).

Şahname-i Türki¹⁰⁹: *Kutadgu Bilig* için kullanılan adlardan biri.

“... iranlıklar *şahname-i türki* atamışlar...” (KB A21) (Arat, 1979a: 2).

Törütgen¹¹⁰: Türeten, ortaya çıkarıcı; Yaradan, Tanrı.

“atam erdiñg artuğ bağırsak ağı / seniñde bağırsak *törütgen*¹¹¹ tağı” (KB 1243 (Arat, 1979a: 141).

Uğan¹¹²: “Kadir, Tanrı” (Arat, 1979b: 489).

“biligli bayat ol bilir bu işig / uğuğlı *uğan* ol uçar bu işig” (KB 1531) (Arat, 1979a: 170).

Yalawaç: “Elçi, peygamber” (Arat, 1979b: 517).

“yuluğ kıldı malı, teni, canını / *yalawaç* sewinçi tiledi köni” (KB 52) (Arat, 1979a: 22).

Yaratğan¹¹³: Yaradan, Tanrı.

“törütgenni bulsa törümüñ seniñ / *yaratğanı* bulsa yaratmış seniñ” (KB 4743) (Arat, 1979a: 475).

Zinetü'l-Ümera¹¹⁴: *Kutadgu Bilig* için kullanılan adlardan biri.

“... meşriklıklar *zinetü'l-ümera*¹¹⁵ tip aydılar...” (KB A20-21) (Arat, 1979a: 2).

Zü'l-celal¹¹⁶: “Celâl sahibi, Allah” (Arat, 1979b: 565).

“uluğluğ iğisi uğan *zü'l-celal* / yaratğan törütgen me kadir kemal” (KB B2) (Arat, 1979a: 4).

Aslen başka kavramları da karşılayan kimi sözcükler, *Kutadgu Bilig*'de özel ad işlevinde kullanılmıştır. Eserde geçen bu nitelikteki örnekler arasında Tanrı'ya atfen Tanrı yerine kullanılan adlar ve sıfatlar (*Bayat, Haliğ, Kerim, Ğafur, Hağku'l-yağın, İdi, Menğü, Muñsuz, Rab, Uğan, Zü'l-celal; Törütgen, Yaratğan*) ve *Kutadgu Bilig*'e karşılık olmak üzere kullanılan adlar (*Ayinü'l-Memleke, Edebü'l-Müluk, Enisü'l-Memalik, Pendname-i Müluk, Şahname, Şahname-i Türki, Zinetü'l-Ümera*) başta gelmektedir. Diğer örnekler ise yine İslami

¹⁰⁹ Sözcük, *Kutadgu Bilig* dizininde *şahname* “Şehnâme” (Arat, 1979b: 414) başlığı altında verilmiştir.

¹¹⁰ Sözcük, esmayihüsnadan “El-Hâlik” karşılığındadır (Ata, 2007: 142).

¹¹¹ törütgen: töredgen → A29 (Arat, 1979a: 141/1243 numaralı dipnot).

¹¹² Sözcük, esmayihüsnadan “El-Kâdir” karşılığındadır (Ata, 2007: 143).

¹¹³ Sözcük, esmayihüsnadan “El-Bâri” karşılığındadır (Ata, 2007: 138).

¹¹⁴ Sözcük, *Kutadgu Bilig* dizininde *zinet* “Ziyet, süs, bezek” (Arat, 1979b: 564) başlığı altında verilmiştir.

¹¹⁵ *zinetü'l-ümera*: *sinedü'n ümer-a* → A8; *zinü'l-ümera* → C13 (Arat, 1979a: 2/19-20 numaralı dipnot). Sözcük, *Kutadgu Bilig* dizininde *zinet* “Ziyet, süs, bezek” (Arat, 1979b: 564) başlığı altında verilmiştir.

¹¹⁶ Sözcük (*Ez-zu'l-celâl ve'l-ikrâm*), esmayihüsnadan biridir ve Türkçenin tarihî yazı dillerinde “uluğluğ iğisi tağı ağırlamak eyesi, uluğluğ eyesi tağı ikrâm eyesi; ululuk issi dağı ağırlamak issi” (Ata, 2007: 152, 153) gibi karşılıkları bulunmaktadır.

terminoloji içinde yer alan kimi kavramlar [peygamber (*Ḥabib, Resul, Sawçı, Yalawaç*), halifeler (*‘Atik, Faruğ, Ḥaydar*) ve diğerleri (*Çomak*)] için kullanılmıştır¹¹⁷.

Tanrı'yı ve İslam peygamberi Hz. Muhammed'i ifade eden sözcüklerin metindeki kullanımları için şu örnekler verilebilir: Bayat (KB 756, 1922, 3503, 4777, 5082 vd.), Kerim (KB 5667), Ğafur (KB 6511), Ḥaḫḫu'l-yaḫin (KB 11), Ḥalıḫ (KB 692), İdi (KB 24, 1151, 2228, 3790, 4762 vd.), Meṅgü (KB 3055), Muṅgsuz (KB 3055), Rab (KB 116, 1786, 2159, 3341, 5986 vd.), Uḡan (KB B2, 6, 1531), Zü'l-celal (KB B2); Törütgen (KB 15, 1242, 1243, 4743, 4744), Yaratḡan (KB 4743); Ḥabib (KB 4339), Resul (KB B7), Sawçı (KB 34, 1200, 1348, 3905, 4838 vd.), Yalawaç (KB C3, 52, 56, II). Tanrı için kullanılan örneklerden Bayat ve Uḡan, *Kutadgu Bilig*'de bu kavramı karşılayan standart sözcüklerdir (Clauson, 1972: 385). *Kutadgu Bilig*'de birer kez kullanılan 'Atik (KB 51), Faruğ (KB 53) ve Ḥaydar (KB 6549) ise sırasıyla Hz. Ebubekir'in, Hz. Ömer'in ve Hz. Ali'nin lakaplarıdır (Çakan, 1991: 64; Fayda, 1995: 176; DİA, 1998: 24). Bunlardan 'Atik ve Faruğ, dört halifenin övgüsünün yapıldığı bölümde ("Tört Şahabeniṅ Ögdisin Ayur" KB D-III 49-62; Arat, 1979a: 22-23) yer almaktadır. Bu beyitlerde, Hz. Ebubekir'in ve Hz. Ömer'in kimi yanları (Hz. Ebubekir'in Tanrı'ya inanması, gönlünün ve dilinin düzgün olması, her şeyini feda etmesi; Hz. Ömer'in seçkin bir insan oluşu, gönlünün ve dilinin birliği, doğru dine temel olması vb.) ön plana çıkarılarak övülmüştür. Metinde Ḥaydar (Hz. Ali) ise "yıldırım kılıçlı" olarak betimlenmiş; buna karşın dünyanın geçiciliği ve ölümün kaçınılmazlığı karşısında bir çıkar yol olmadığı vurgulanmıştır. "Müslüman" karşılığında kullanılan Çomak (KB 4701), EDPT'de "çomak, kısa, kalın sopa; gürz, topuz" (Clauson, 1972: 422, 423) biçiminde tanımlanmıştır. Şen'e göre çomak, İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasında önemli rol oynadığı bilinen dervişlerin "ucu topuz biçimindeki" asalariyle ilişkilendirilebilir. Şen, bu sözcükte ad aktarması olduğunu da belirtmiştir (Şen, 2011: 482). Divan'da da bu sözcük için "Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 164) karşılığı bulunmaktadır.

Eserde, *Kutadgu Bilig* için kullanılan adların tümü [Ayinü'l-Memleke (KB A20), Edebü'l-Müluk (KB A19, B28), Enisü'l-Memalik (KB B28), Pendname-i Müluk (KB A22),

¹¹⁷ Örneğin "bir şey aziz ve kıymetli olmak, cömert olmak, iyi ve ahlâklı olmak, kerem sahibi olmakta üstün gelmek anlamlarındaki" bir kökten türeyen ve *Kutadgu Bilig*'de Tanrı anlamına gelen *Kerim*, Kur'an'da, türlü anlamlarla "Cibril'in, Hz. Muhammed'in, Kur'an'ın, bitkilerin, rızkın ve mükâfatın sıfatı olarak" kullanılmıştır. Sözcük, iki ayette de Tanrı'nın sıfatıdır (Karagöz, 2010a: 372, 373). *Kutadgu Bilig*'de yine Tanrı için kullanılan ve kökü, "terbiye etmek, yetiştirmek, ıslah ve tamir etmek, yönetmek, sorumluluk almak, toplamak..." gibi kavramları karşılayan *Rab* sözcüğünün Kur'an'daki anlamları da bu sözcüğün Tanrı'nın ve insanların sıfatı olduğunu gösterir. Rab, Kur'an'da "melik ve sahip, yaratma, hidâyet etme, yedirme, içirme, şifa verme ve bağışlama anlamında Allah'ın sıfatı; ihtiyaçları gideren efendi, malik anlamında insanın sıfatı; itaat edilen, sözü geçen, otorite sahibi, reis, efendilik ve üstünlüğü kabul edilen kişiler" gibi kullanımlara sahiptir (Karagöz, 2010b: 541). Bu tür örneklere, Türkçe köklerden yapılan *Törütgen, Muṅgsuz, Sawçı* gibi türetmeler de eklenebilir.

Şahname (KB B30), Şahname-i Türki (KB A21), Zinetü'l-Ümera (KB A21, B29)] esere sonradan eklendiği kabul edilen manzum ve mensur ön sözlerde yer almıştır. Türlü toplumların, kişilerin vb. esere verdiği bu adlardan *Kutadgu Bilig*'in pek çok ülkede tanındığı ve okunduğu anlaşılmaktadır. Bu adların bir bölümü de eserin hükümdara ve diğer devlet yöneticilerine öğütler veren, onları eğitip edep sahibi olmalarını sağlayan bir kaynak olarak algılandığını göstermektedir. Nitekim devlet yöneticilerini hedef alan “büyük ölçüde dönemin beşeri bilimlerine dayalı edep eğitimi”, İslami gelenekler arasındadır. Bu doğrultuda 9. yüzyıldan itibaren Kelile ve Dimne gibi “ahlaki-siyasi-nasihat” kitaplarının Arapçaya çevirisi ve sonrasında yönetici kesime hitaben bu yönde özgün eserlerin yazılmasıyla bir edebî tür ortaya çıkmıştır ve Türk edebiyatında bu tür, “nasihatname veya siyasetname” biçiminde adlandırılmaktadır (Turan, 2011: 554, 555).

Sonuç ve Değerlendirme

Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Kutadgu Bilig*; dilsel, kültürel ve tarihsel değeri yanında yazıldığı dönemin söz varlığının belirlenmesi açısından da önemli bir kaynaktır. Hacimli bir metinden oluşan eserin söz varlığının bir bölümünü, özel adlar oluşturmaktadır. Bu kapsamda metnin Arat yayını (Arat, 1979a) taranmış ve türlü alt gruplara ayrılabilen toplam 125 özel ad belirlenmiştir. *Kutadgu Bilig*'de değişik sıklıklarla kullanılan ve eserin yazma nüshalarında da değişik biçimleri örneklenebilen bu sözcükler arasında, eserdeki ana ve yardımcı kişilere ek olarak türlü hükümdar, peygamber, halife, bilgin, efsanevi kahraman vb. ye ilişkin kişi adları; şehir, ülke, bölge için kullanılan yer adları; gezegen, yıldız, burç adları; kavim, ulus, boy adları; eser adları; dil adları; din ve mezhep adları ile bunların mensuplarını bildiren sözcükler, ayrıca başta Tanrı ve İslam peygamberiyle ilgili olmak üzere özel ad yerine kullanılan bu işlevdeki kimi adlar, unvanlar, lakaplar ve sıfatlar da bulunmaktadır. Eserdeki özel adlar, Türkçe ad çekim ekleri almaları yanında, söz konusu adların bir bölümünden Türkçe yapım ekleriyle sözcük de türetilmiştir. Ayrıca bu tür sözcüklerle yapılan farklı dillere özgü türetmeler ya da tamlamalar, Türkçe örneklerle bir arada kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig'deki özel adların karşıladığı tarihsel, kültürel, dinsel, efsanevi vb. kavramların metnin malzemesini oluşturan öğeler arasında yer alarak metne ve onun iletisine doğrudan ya da dolaylı yoldan katkı sağladığı düşünülmelidir. Kullanılan özel adlar açısından eserin Türklerin geçmiş hayatına ilişkin öğelerden, İslami, tarihî ve mitolojik kaynaklardan beslendiği; Yusuf Has Hacib'in değişik niteliklerdeki ve konumlardaki kişileri, yakın ya da uzak coğrafyayı, buralarda yaşayan kimi toplumları, onların dillerini ve diğer çevresel öğeleri metne yerleştirdiği görülmektedir.

Türk ve İslam geleneklerinde yeri olan, ayırt edici kimi özellikleriyle tanınan hükümdarlar, peygamberler, halifeler, tarihsel, efsanevi ve mitolojik kahramanlar, metin içinde yeri geldikçe kullanmış; bu kişilere ve özelliklerine göndermeler yapılmıştır. Bu kapsamda örneğin Karun'un zenginliği, Nuşirevan'ın adaleti, İskender'in hâkimiyeti, Şeddad'ın cennet bahçesi, İsa'nın göğe çıkması, Lokman ve Hz. Nuh'un uzun ömrü, Toᅇga Alp Er, Hz. Ali ve Rüstem'in yiğitliği vb. yazarın iddalarını gerekçelendirmek, düşüncelerine dayanak oluşturmak amacıyla simge olarak kullandığı öğelerdir.

Metinde geçen şehir, ülke, bölge, ulus, kavim, boy adları ile buralarda oturan kişilere ilişkin sözcükler, Yusuf Has Hacib'in hem yaşadığı yerden hem de yakın ve uzak coğrafyadan kimi öğelere eserinde yer verdiğini; farklı yerlerin ve etnik unsurların eserde işlendiğini göstermektedir. Yazarın değindiği yer adları arasında Türklerin geçmiş tarihinden (Ötüken), Karahanlı coğrafyası ile yakın ve uzak bölgelerden (Balasagun, Kâşgar, Türkistan, Çin, Habeş, Hıtay, İla, Maçin) örneklerle birlikte çevre uluslara mensup kişiler (Çinli, Hintli, İranlı, Turanlı, Rumi) bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de geçen ulus, boy vb. adları da benzer bir nitelik göstermekte; hem Türkler hem de yabancı etnik gruplar (Türk, Yağma, Çiğil, Tavgaç; Tejik, Ad), metinde yer almaktadır. Eserde, bu nitelikteki kavramların belirgin özellikleri ve bunlarla ilişkilendirilen başka öğeler (Çin, Maçin ve Tejik âlimleri; Ötüken beyi; Hıtay kervanı; Rumi kızı; Tavgaç kumaşı; Habeşlilerin koyu renkli tenleri; Ad kavmi, Şeddad ve cennet bahçesi vd.), işlevsel olarak kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig'de kendisine özel bir bölüm ayrılan, kimi örnekleri de metnin değişik yerlerinde görülen gezegenler, yıldızlar ve burçlar, özel adların sayıca önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Eserde; sözü edilen gök cisimlerinin nitelikleri üzerinde durulduğu, gökyüzündeki yerlerinin ve sıralarının ayrıntılı olarak belirtildiği ve sınıflandırıldığı görülür. Bu kavramların metindeki varlığı, Yusuf Has Hacib'in gök cisimlerini ve onların hareketlerini geçmişle bağlantılı kültürel bir motif olarak kullandığını göstermektedir.

Eserde, başta Tanrı olmak üzere İslam peygamberi, halifeleri ve İslam dininin kutsal kitabı gibi dinî öğeler sıkça yer almıştır. Söz konusu kavramların kimi zaman da belli adlar, sıfatlar, unvanlar ve lakaplarla karşılandığı görülür. Bu öğelerin kullanımı; *Kutadgu Bilig*'in bir İslami dönem metni olmasına ve bu geleneği yansıtmaya, İslamiyet'in temel kavramlarına ve öğretilerine sıkça yer vermesine, ayrıca belli bölümlerinde söz konusu kavramları işleyen klasik bir nazım biçimiyle yazılmasına bağlanmalıdır.

Kutadgu Bilig'de, yalın ya da çekim ekli özel adlarla birlikte bir özel addan Türkçe yapım ekleriyle türetilmiş örnekler de kullanılmıştır: Arapça, Tejikçe, Türkçe; Çinli, İranlı, Turanlı; Müsülmanlık; Rüstemleyü. Eylemlerden ya da özel ad dışındaki köklerden Türkçe

eklerle türetilen örnekler ise genellikle özel ad işlevli sözcüklerde görülür: Sawçı; Muñgsuz; Törütgen, Uğan, Yaratğan; Yıldırık¹¹⁸, Yaşık¹¹⁹; Küsemiş¹²⁰, Ögdülmiş¹²¹... Ayrıca Türkçe yapım ekleri ya da bu eklerle yapılan türetmeler, kimi zaman farklı dillere özgü biçimlerle bir arada kullanılmıştır: Çinlîğ, İrânîğ, Turanlığ ~ Çini, Rumi, Hindi, Hindu; Arapça, Tejikçe, Türkçe ~ Türki; Törütgen ~ Haliğ. Eserdeki özel adlar arasında Türkçe ad ya da sıfat tamlamaları örneklenmiştir: Buğdaybaşı; Bağırsukun, Karamuş. Arapça ve Farsça söz dizimi kurallarına göre yapılmış tamlamalar ise özel ad işlevli örnekler arasındadır: Ayinü'l-Memleke, Edebü'l-Müluk, Enisü'l-Memalik, Zinetü'l-Ümera; Pendname-i Müluk, Şahname-i Türki...

Kaynaklar

- Ağca, H. (2004). İrem bağı. *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 3, s. 399, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 289.
- Akarsu, B. (1998). *Wilhelm von Humboldt'da dil-kültür bağlantısı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Aksan, D. (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 217.
- _____ (1990a). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 439.
- _____ (1990b). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 439/3.
- _____ (1996). *Türkçenin Sözcükleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Arat, R. R. (1979a). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 458.
- _____ (1979b). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV - Sayı: A12.
- _____ (1991). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: II. Dizi - Sa. 20d.
- Ata, A. (2007). Türk Dilinde Esmâ-yı Hüsna. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 24-29 Eylül 2000*, s. 131-153, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 856/1.

¹¹⁸ “yaltrık (KB yıldırık) ‘as a star name. prob. Procyon’ < yaltrı- ‘shining, a shining object’” (Clauson, 1972: 922).

¹¹⁹ “yaşuk (KB yaşık) ‘is a commoner word for sun...’ < yaşu- ‘brigt, gleaming; brightness, gleam...’” (Clauson, 1972: 977).

¹²⁰ “Küsemiş ‘personel name’ < küse- ‘to wish, desire, long for...’” (Clauson, 1972:749).

¹²¹ “Ögdülmiş ‘the name one of the principal characters in KB’ < ögdil- ‘to be praised’” (Clauson, 1972: 104).

- Aydın, E. (2012). *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*. Konya: Kömen Yayınları: 88.
- Barthold, W., Köprülü, M. F. (2004). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları: 596.
- Bayat, F. (2011). Kutadgu Bilig'de Orta Çağ Dünya Modeli. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, s. 87-96, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1043.
- Bolay, S. H. (1988). “Âdem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, s. 358-363, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bombaci, A. (1953). Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar. *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* (Mélanges Fuad Köprülü), s. 65-75, İstanbul: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, Ely House, London.
- Çakan, İ. L. (1991). “Atik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, s. 64, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Dankoff, R. (2015). Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları (Çev. E. Uçar). *Dil Araştırmaları*, 16, 269-286.
- DİA (1998). “Haydar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, s. 24, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Dilâçar, A. (1988). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 340.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları: 603.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1120.
- Fayda, M. (1995). “Faruk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, s. 176-177, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi, Sayı 20.
- Günay, V. D. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual.

- Günay, Ü., Güngör, H. (2009). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güz, N., Huber, E., Senemoğlu, O. ve Öztokat E. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (Berke Vardar yönetiminde). İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 638.
- Harman, Ö. F. (2000). “İrem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, s. 443, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- _____ (2003). “Lokman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, s. 205-206, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- _____ (2007). “Nûh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, s. 224-227, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnan, A. (1991). Yusuf Hâs Hâcib Ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar. *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, s. 39-52, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. Dizi - Sa. 51.
- Karaağaç, G. (2001). Özel Ad Bilgisi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 593, 520-525.
- Karagöz, İ. (2010a). “Kerîm (Ekrem, Zü'l-İkrâm)”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 372-373, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 589.
- _____ (2010b). “Rab”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 541-542, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 589.
- Karaman, F. (2010). “Hakka'l-Yakîn”, s. 220-221, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 589.
- Kaya, M. (2000). “İskender”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, s. 555-557, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kırca, C. (1998). “Âd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, s. 333-334, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Korkmaz Z. (2010). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 575.
- Ocak, A. Y. (1989). “Alevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, s. 368-369, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Oğraş, R. (2004). “Hatâ”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 3, s. 254-255, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 289.
- Okuyucu, C. (2004). “Habeş”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 3, s. 138-139, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 289.
- Önler, Z. (2002). Kutadgu Bilig'de İktidar Kavramı Ve Siyaset Anlayışı. *Türkler*, C. 5, s. 179-186, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- _____ (2004). Kutadgu Bilig Üzerine Notlar. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14, 79-94.
- Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları: 20.
- Pultar, M. (2007). *Yıldız Adları Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sertkaya, A. G. (2011). Kutadgu Bilig'in İngilizce Çevirileri. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, s. 461-470, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1043.
- Sertkaya, O. F. (2004). Kutadgu Bilig'deki Dörtlükler Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14, 57-66.
- Şen, S. (2011). Kutadgu Bilig'de Geçen Çomak “Müslüman” Sözü Üzerine. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, s. 479-483, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1043.
- Şener, H. İ. (2001). “Kârun/Edebiyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, s. 520, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Taş, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 984.
- Taşgıl, A. (1998). “Hoten”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, s. 251-253, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk Şiiri, Dîvânı Luğâtî't-Türk'teki Manzum Parçalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 541.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XLV/2, 178, 23-78.

- Tokel, D. A. (2006). “Şeddâd”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 5, s. 382-383, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 289.
- Topdemir, H. G. (2007). “Öklid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, s. 24-25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Turan, F. (2011). Kutadgu Bilig’de Sunulan Dünya Görüşünün Kaynakları. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, s. 553-563, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1043.
- User, H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları: 32.
- Uzun, M. (2003). “Lokman/Türk edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, s. 206-208, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yavuz, K. (2011). Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Üzerine Bazı Dikkatler. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, s. 615-632, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1043.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi: 331.